

ΑΡΧΕΙΟΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΚΑΙ

ΘΕΩΡΙΑΣ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΡΙΜΗΝΙΑΙΟΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΟΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ

«Τὸ γὰρ αὐτὸ νοεῖν ἐστὶν τε καὶ εἶναι»

ΠΑΡΜΕΝΙΔΗΣ

ΤΑΚΤΙΚΟΙ ΣΥΝΕΡΓΑΤΑΙ

Heinrich Rickert τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Heidelberg.
 — Karl Joël τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Basel. — Ernst Hof-
 fman τακτ. καθηγ. τοῦ Πανεπιστημίου Heidelberg. — Erich Frank,
 τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Marburg. — Guido Calogero τακτ.
 καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Ρώμης. — Κ. Τριανταφυλλόπουλος
 τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῶν Ἀθηνῶν. — August Faust ὑφηγ.
 τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Heidelberg. — Μιχ. Τσαμαδός. — Χ. Τζωρτζό-
 πουλος ὑφηγ. τοῦ Πανεπιστημίου τῶν Ἀθηνῶν. — Franz Bœhm διδά-
 κτωρ τῆς Φιλοσοφίας. — Παν. Καλλιόπουλος ὑφηγ. Πανεπιστημίου
 Ἀθηνῶν. — Κωνσταντῖνος Τσαῦτσος ὑφηγ. Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. —
 Ἰωάν. Θεοδωρακόπουλος ὑφηγ. Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

ΔΙΕΥΘΥΝΟΜΕΝΟΝ

ΥΠΟ

Ι. Ν. ΘΕΟΔΩΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΤΥΠΟΙΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ «Π. Δ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΣ»

1931

Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

ΤΗΣ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ ΕΝ ΤΗ ΓΕΡΜΑΝΙΚΗ ΙΔΕΟΚΡΑΤΙΑ

Υ Π Ο
AUGUST FAUST

Τὸ ἐντελῶς ἀσήμαντον ἀπὸ παιδαγωγικῆς ἀπόψεως τοῦ καθαροῦ ἐγὼ τῆς ἀντιλήψεως θὰ ἦτο τι ὀριστικὸν εἰάν ὁ Kant ἐχαρακτίζοι τὴν ἀρχὴν τοῦ ἐγὼ αὐτόχρομα ὡς ὑπερβατικὴν καὶ ὄχι ὡς ἐννοιολογικὴν, εἰάν ἀπέκοπτεν αὐτὸ τελείως ἀπὸ τὴν ἐμπειρικὴν συνείδησιν, καὶ δὲν ἔφερεν αὐτὸ εἰς δυνατὴν τινα πρὸς τὴν τελευταίαν ἀναφορὰν. Τοιαύτη σχέσις ὅμως κατὰ Kant εἶνε ἀπολύτως δυνατὸν νὰ βεβαιωθῇ· εἶνε μάλιστα τόσον στενὴ ὥστε ἐκεῖνο τὸ «ἐγὼ διανοοῦμαι», τὸ ὁποῖον πρέπει νὰ συνοδεύη ὅλας μου τὰς παραστάσεις, νὰ εἶνε ἀνάγκη νὰ χαρακτηρισθῇ «ὡς ἐμπειρικὴ πρότασις». Διότι ἡμεῖς δὲν εὐρίσκομεν κατὰ πρῶτον τὸ καθαρὸν τοῦτο ἐγὼ ὡς ἀπολύτως αὐλόν τι εἰς τινα ἔξω τῆς πείρας εὐρισκόμενον τόπον σύροντες αὐτὸ οἶονεὶ ἐκ τῶν ὑστέρων ἐντὸς τοῦ ἐμπειρικοῦ ἡμῶν συνειδότος, ἀλλὰ λαμβάνομεν γνῶσιν αὐτοῦ ἀρχεγόνως ἀκριβῶς καὶ μόνον ἐν τῇ πραγματοποιήσει τοῦ συνειδητοῦ ἡμῶν διανοεῖσθαι· εἰάν δὲν ὑπῆρχον τὰ συγκεκριμένα γεγονότα δὲν θὰ ἐλαμβάνομεν ποτὲ συνείδησιν αὐτοῦ. Εἶνε ἀληθὲς ὅτι ἡ πρότασις «ἐγὼ διανοοῦμαι» δὲν μᾶς ἀποκαλύπτει «ἀπολύτως τίποτε περὶ τοῦ εἶδους τῆς ὑπάρξεώς μας»· προϋποθέτει ὅμως ἤδη τὴν ὑπαρξίν μου (ὅποιουδήποτε εἶδους καὶ ἂν εἶνε αὕτη), τὴν θεωρεῖ ἤδη «ὡς δεδομένην». «Τὸ ἐγὼ διανοοῦμαι» ἐκφράζει τὴν πρᾶξιν τοῦ καθορίζει τὴν ὑπαρξίν μου· δι' αὐτοῦ ἄρα εἶνε ἤδη δεδομένον τὸ εἶναι, τὸ εἶδος ὅμως καθ' ὃ πρέπει νὰ τὸ καθορίσω δὲν ἔχει ἀκόμη δοθῆ δι' αὐτοῦ»¹⁾.

(¹⁾ Κ. τ. Κ. Α, Β, σελ. 157 σημ.

«Τὸ ἐγὼ διανοοῦμαι» εἶνε ἐμπειρικὴ πρότασις καὶ περιέχει ἐν ἑαυτῇ τὴν πρότασιν «ἐγὼ ὑπάρχω». . . Ἐκφράζει μίαν ἀόριστον ἐμπειρικὴν αἴσθησιν, τ. ἐ. ἐντύπωσιν, (ἀποδεικνύει ἄρα οὕτως ὅτι εἰς τὴν βάσιν τῆς περὶ ὑπάρξεως προτάσεως ταύτης, ὑπάρχει ἤδη ἐντύπωσις ἢ ὁποία συνεπῶς ἀνήκει εἰς τὴν αἴσθησιν), προηγεῖται ὅμως τῆς πείρας, ἢ ὁποία θὰ καθορίσῃ τὸ ἀντικείμενον τῆς αἰσθήσεως διὰ τῆς κατηγορίας ἐν σχέσει πρὸς τὸν χρόνον, ἢ δὲ ὑπαρξίς δὲν εἶνε ἐνταῦθα ἀκόμη κατηγορία τις. . . Διότι ἀνάγκη νὰ σημειωθῇ ὅτι ἐὰν ἀπεκάλεσα τὴν πρότασιν «ἐγὼ διανοοῦμαι» ἐμπειρικὴν πρότασιν δὲν ἐννοῶ διὰ τούτου ὅτι ἐν τῇ προτάσει ταύτῃ τὸ ἐγὼ εἶνε ἐμπειρικὴ παράστασις, διότι αὕτη εἶνε μᾶλλον καθαρῶς διανοητικὴ ὡς ἀνήκουσα κατ' ἀρχὴν εἰς τὴν διανόησιν. Ἐνευ ὅμως μιᾶς οἰασδῆποτε ἐμπειρικῆς παραστάσεως, ἢ ὁποία νὰ παρέχῃ τὸ ὑλικὸν πρὸς διανόησιν, δὲν θὰ ἐλάμβανε βεβαίως χώραν ἢ πρᾶξις αὕτη τοῦ «ἐγὼ διανοοῦμαι»¹⁾. Ἡ «ἀκαθόριστος ἐντύπωσις» μᾶς ὀδηγεῖ ἄρα ἀπλῶς πρὸς τὸ «διανοεῖσθαι γενικῶς», ὄχι ὅμως πρὸς τὸ διανοεῖσθαι ἐν ὀρισμένον πρᾶγμα· χρησιμεύει κατὰ πρῶτον ὅπως λάβωμεν γνῶσιν τοῦ ἐγὼ ὄχι ὅμως διὰ νὰ καθορισθῇ τοῦτο, δηλαδὴ χρησιμεύει μόνον πρὸς «αὐτοσυνειδήσιν» καὶ ὄχι ἀκόμη πρὸς ἀντικειμενικὴν «γνῶσιν», οὔτε πρὸς γνῶσιν τῶν πραγμάτων οὔτε πρὸς «αὐτόγνωσιν». Κατὰ ταῦτα χρησιμοποιοῦμεν συγκεκριμένα καὶ ἐμπειρικῶς πραγματικὰ συμβεβηκότα τῆς συνειδήσεως, ἀφ' ἑνὸς μὲν ὡς σημεῖον ἀφετηρίας διὰ νὰ κατορθώσωμεν νὰ ἐπιτύχωμεν, δι' ἀφαιρέσεως, τὴν καθ' ὅλα τὰ σημεῖα αὐτῆς ἀκαθόριστον ἔννοιαν ἑνὸς διανοουμένου ὄντος ἐν γένει²⁾· ἀφ' ἑτέρου δὲ χρησιμοποιοῦμεν πάλιν συγκεκριμένα καὶ πραγματικὰ συμβεβηκότα τῆς συνειδήσεως, διὰ νὰ κατορθώσωμεν, τὸ οὕτως in abstracto ἐπιτευχθὲν προῖόν τῆς ἀπομονώσεως νὰ καθορίσωμεν περαιτέρω εἰς ἀτομικότητα προσώπου, ἢ ἀκριβέστερον: διὰ νὰ δυνηθῶμεν, ὁρμώμενοι ἀπὸ τῆς ἐννοιολογικῆς ταύτης ἀρχῆς τοῦ ἐγὼ, νὰ καθορίσωμεν τὸ ἐμπειρικὸν ἐγὼ-ὡς-ἀντικείμενον. Τὴν περὶ τοῦ ἐγὼ ἐν γένει παράστασιν ἀποκτᾷ ἕκαστος ἄνθρωπος ἀπλῶς διὰ τῆς ἰδίας ἑαυτοῦ αὐτοσυνειδήσεως· παρὰ ταῦτα ὅμως εἶνε ὑποχρεωμένος

(¹) Κ. τ. Κ. Α., Β, σελ. 422—423 σημ.

(²) Κ. τ. Κ. Α., Β, σελ. 426—427.

νά δώση εἰς τὴν παράστασιν ταύτην τοῦ ἐγὼ μίαν βασικήν, δηλ. μίαν ἀναγκαίαν καὶ γενικὸν κῦρος ἔχουσαν σημασίαν, καθόσον ἀνευ τῆς ἀρχῆς τοῦ ἐγὼ δὲν εἶνε κἂν νοητὴ οἰαδήποτε ἀντικειμενικῶς ἔγκυρος γνῶσις (οὔτε ἡ ἰδική μου ἀντικειμενικῶς ἔγκυρος γνῶσις οὔτε ἡ ἄλλου τινὸς διανοουμένου ὄντος, τὸ ὁποῖον σκέπτεται ὅπως ἐγὼ συλλογιστικῶς). Διὰ τοῦτο εἶνε ἐπιτετραμμένον νὰ γίνῃ παραδεκτὴ ἡ ἀρχὴ αὕτη τοῦ ἐγὼ ὡς βασικὴ προϋπόθεσις πάσης γνώσεως τῶν πραγμάτων. Τὸ γενικὸν αὐτῆς κῦρος σημαίνει ὅτι ἔχει κῦρος διὰ πάντα τὰ ἀντικείμενα ἀδιαφόρως ἀπὸ ποῖον γινώσκονται. Τὸ ἀναγκαῖον ὁμως γενικὸν καὶ ἀπόλυτον κῦρος τῆς ἀρχῆς τοῦ ἐγὼ ἔχει καὶ ἄλλην πλευράν, καὶ ὡς ἐξ αὐτῆς ἤδη ἀποκτᾷ κάποιαν σπουδαιότητα ἀπὸ κοινωνικο-φιλοσοφικῆς καὶ παιδαγωγικῆς ἀπόψεως, καίτοι ὁ Καντ οὐδαμοῦ ἀνέπτυξε λεπτομερῶς τὰς ἐκ τοῦ σημείου τούτου δυνατὰς συνεπείας. Ἡ γενικοῦ κῦρους ἀρχὴ τοῦ ἐγὼ ἰσχύει ὄχι μόνον δι' ὅλα τὰ γινωσκόμενα ἀντικείμενα, ἀλλὰ καὶ δι' ὅλα τὰ γινώσκοντα ὑποκείμενα, ὄχι μόνον διὰ πᾶν ἀντικείμενον διανοήσεως, «ἀλλὰ ταυτοχρόνως διὰ πᾶν τὸ διανοούμενον». Διὰ τοῦτο καὶ ἀπὸ τοῦ σημείου τούτου εἶνε δυνατὸν νὰ νοηθῇ τὸ ὅτι παραδέχομαι καὶ ἄλλα γινώσκοντα πρόσωπα (ἔξω τῆς ἰδικῆς μου ἀτομικότητος): Εἴμεθα ὑποχρεωμένοι, λέγει ὁ Καντ, «νὰ ἀποδώσωμεν ἀναγκαίως εἰς τὰ πράγματα a priori ὅλας ἐκείνας τὰς ιδιότητες, αἱ ὁποῖαι ἀποτελοῦσι τοὺς ὅρους ὑφ' οἷς καὶ μόνους διανοοῦμεθα αὐτά. Κατὰ ταῦτα δὲν μοῦ εἶνε δυνατὸν νὰ ἔχω περὶ διανοουμένου τινὸς ὄντος καὶ τὴν ἐλάχιστην παράστασιν ἐξ ἐξωτερικῆς πείρας, ἀλλὰ ἐκ τῆς αὐτοσυνειδήσεως. Συνεπῶς τοιούτου εἴδους ἀντικείμενα (ἐπὶ παραδ. οἱ ὄμοιοί μου, οἱ διδάσκαλοι καὶ οἱ μαθηταί μου) «δὲν ἀποτελοῦσι τίποτε ἄλλο ἢ τὴν μεταφορὰν τῆς συνειδήσεως μου ταύτης ἐπὶ ἄλλων πραγμάτων, τὰ ὁποῖα οὕτω μόνον παρίστανται ὡς διανοούμενα ὄντα». Βεβαίως διὰ τῆς μεταφορᾶς τῆς ἀρχῆς τοῦ ἐγὼ δὲν ἐξασφαλίζεται αὕτη αὕτη ἢ ὑπαρξίς ἄλλων προσώπων. Διότι ἡ πρότασις «ἐγὼ διανοοῦμαι» δὲν περιλαμβάνει ἀκόμη (ὅπως τὸ cogito τοῦ Καρτεσίου) «τὴν ἐντύπωσιν περὶ ὑπάρξεώς τινος»: πάντως ὅμως εἶνε δυνατὸν κατὰ τὴν μεταφορὰν ταύτην νὰ ἴδωμεν τοῦλάχιστον ποῖαι ιδιότητες ἀπορρέουσιν ἐκ τῆς ἀπλῆς ταύτης προτάσεως διὰ τὸ ὑποκείμενόν της

(εἴτε ὑπάρχει τοιοῦτον εἴτε μή) »¹⁾. Ἦδη αἱ τόσον καταφανεῖς ιδιότητες τοῦ Σὺ καθιστῶσι δυνατὴν τὴν ἀπ' αὐτῶν ἐξάρτησιν συνεπειῶν ἀπὸ παιδαγωγικῆς ἀπόψεως.

Τὸ ὅτι ὁ Kant δὲν δύναται νὰ προχωρήσῃ ἔτι περαιτέρω ἔχει τὸν λόγον τοῦ ἀκριβῶς ἐν τῇ ἰδιαζούσῃ ἐννοιολογικῇ φύσει τοῦ καθαρῶ ἐγὼ ἢ ὅποια, ἀφ' ἑτέρου, καθίσταται ἰδιαιτέρως καρποφόρος διὰ τὴν πραγμάτευσιν τοῦ προβλήματος τῆς ἀγωγῆς. Εἶνε ἀληθὲς ὅτι τὸ «ἐγὼ διανοοῦμαι» εἶνε πρότασις θέτουσα ὑπαρξιν, τοῦτο ὅμως δὲν σημαίνει καθόλου ὅτι τὸ ἀπλοῦν ἐγὼ ὡς τοιοῦτον ὑπάρχει ἤδη. Διότι τοῦ ἀπλοῦ καθαρῶ ἐγὼ δὲν ἔχομεν ποτὲ ἀντίληψιν, ἀλλὰ μόνον τοῦ ἐγὼ ἐν τῇ ἐκτελέσει τῆς διανοήσεως. Ἀνάγκη ἄρα πάντοτε νὰ ὑπάρχη ποιά τις ἐμπειρικὴ πράξις τῆς συνειδήσεως, ἢ ὅποια νὰ κεῖται ὑπὸ τὴν ἐννοιολογικὴν ἀρχὴν τοῦ ἐγὼ καὶ ἢ ὅποια δύναται κατόπιν νὰ προσλάβῃ τὸν χαρακτῆρα συμβεβηκότος ἀνήκοντος τῷ ἐγώ. Ἡ πρότασις «ἐγὼ διανοοῦμαι» γίνεται ἐμπειρικὴ πρότασις ὄχι δι' αὐτοῦ τοῦ ἐγώ, ἀλλὰ διὰ τῆς πράξεως τοῦ διανοεῖσθαι, ἣτις πράξις βεβαιοῦται ἐμπειρικῶς, κατόπιν δὲ ἀναδρομικῶς ἀναφέρεται εἰς τὸ ἐγώ. Αὐτὸ τὸ ἐννοιολογικὸν ἐγὼ δὲν εἶνε δυνατόν νὰ ὑπάρχη ἤδη καὶ λόγῳ τῆς ἐλλείψεως περιεχομένου καὶ λόγῳ τῆς ἐνικότητός του δὲν εἶνε εἰς θέσιν νὰ ἀξιῶσῃ ὑπαρξιν οὔτε ψυχολογικῶς ἐνυπάρχουσαν (ὅπως τὰ φαινόμενα τῆς ἐσωτερικῆς αἰσθήσεως) οὔτε φυσικῶς - ἀντικειμενικὴν (ὅπως τὰ πράγματα τῆς διὰ τῶν εἰδικῶν ἐπιστημῶν γινωσκομένης φύσεως) οὔτε τέλος μεταφυσικῶς - ὑπερβατικὴν (ὅπως τὰ πράγματα καθ' ἑαυτά). Διὰ τῆς ἐννοιολογικῆς αὐτῆς φύσεως δὲν εἶνε ἢ ἀρχὴ τοῦ ἐγὼ οὔτε ἐσωτερικῶς - πραγματικὴ οὔτε ὑπερβατικῶς - πραγματικὴ· εἶνε ἀνεξάρτητος ἀπὸ τὰ δύο ταῦτα εἶδη πραγματικότητος, διότι εἶνε καθ' ἑαυτὴν αὐτόχρημα μὴ - πραγματικὴ. Τὸ πῶς ἀπὸ τὴν μὴ - πραγματικότητα ταύτην τοῦ ὑπερ - ἀτομικοῦ ἐγὼ εἶνε δυνατόν νὰ εὑρεθῇ μετάβασις εἰς τὴν πραγματικότητα πολλῶν ἀτομικῶν προσώπων, δὲν ἐκτίθεται (ὡς εἴπομεν) πουθενὰ παρὰ Kant ἐντελῶς σαφῶς. Ὅταν ὅμως ὁμιλεῖ περὶ τῆς «μεταφορᾶς» τοῦ ἐγὼ (τὸ ὅποιον κατὰ πρῶτον εὑρίσκω ἐν τῇ ἰδίᾳ μου αὐτοσυνειδήσει) καὶ ἐπὶ ἀλλ-

(¹⁾ Κ. τ. Κ. Λ. Β, σελ. 404—405.

λων «διανοουμένων ὄντων», δηλοῖ τοῦτο ἤδη ὅτι ἡ «μεταφορὰ αὕτη ἐπὶ ξένων προσώπων ἀνάγκη νὰ σημαίνει καὶ ἄλλο ἢ τὴν ἀναφορὰν τοῦ «ἐγὼ διανοοῦμαι» εἰς τὰ νοούμενα πράγματα, καὶ ἄλλο ἢ τὴν «ἐφαρμογὴν» τῶν κατηγοριῶν π. χ. εἰς τὰς φυσικὰς ἐπιστήμας. Τοὺς ἄλλους ὁμοίους μου ἀνθρώπους δὲν γινώσκω ἀπλῶς ὅπως τὰ πράγματα τῆς φύσεως, ἀλλ' ὀφείλω νὰ ἀναγνωρίσω ταῦτοχρόνως ὅτι καὶ εἰς αὐτοὺς εἶνε ἀνοικτὴ ἡ ὁδὸς πρὸς τὴν αὐτὴν ἀρχὴν τοῦ ἐγώ, τὴν ὁποίαν ἀρχεγόνως μόνον ἐν τῇ ἰδίᾳ μου αὐτοσυνειδήσει εἶμαι εἰς θέσιν νὰ ἀνεύρω, καὶ ἡ ὁποία πάντως θὰ πρέπει νὰ τεθῆ ὑπεράνω πάσης γνώσεως τῆς φύσεως ἄρα καὶ πάσης γινωσκομένης φύσεως. Προκειμένου περὶ γνώσεως πραγμάτων κάμνω μόνον ἀπαξ χρῆσιν τῆς ἀρχῆς τοῦ ἐγώ, τουτέστι μόνον τοῦ ἰδικοῦ μου «ἐγὼ διανοοῦμαι» ἐν τῇ πραγματοποιήσει τοῦ ὁποίου ζῶ· ἐνῶ τοῦναντίον, προκειμένου περὶ γνώσεως προσώπων κάμνω διττὴν χρῆσιν τῆς ἀρχῆς τοῦ ἐγώ, διότι διανοοῦμαι τὸ Σὺ ὡς δεύτερον πάλιν αὐτο-διανοούμενον ἐγὼ καὶ ὄχι ἀπλῶς ὡς ὑπ' ἐμοῦ νοηθὲν ἀντικείμενον. Διὰ τῆς διαφορᾶς ταύτης μεταξὺ τῆς ἀπλῆς καὶ τῆς διπλῆς γνωσεολογικῆς σημασίας τοῦ ἐγὼ προκειμένου περὶ γνώσεως πραγμάτων καὶ προσώπων λαμβάνει χώραν παρὰ Kant ἡ ἀπαρχὴ μιᾶς ἰδέας, τὴν ὁποίαν ἀναπτύσσει βραδύτερον μόλις ὁ Fichte εἰς τρόπον ὥστε νὰ ἀποδειχθῆ καρποφόρος καὶ διὰ τὴν περὶ ἀγωγῆς θεωρίαν· ἐννοοῦμεν τὴν ἰδέαν περὶ τῆς συστάσεως τοῦ ξένου ἐγώ. Ἀλλὰ καὶ αὕτη ἤδη ἡ θεωρία τοῦ Kant περὶ τῆς ἀποκτήσεως τῆς ἀρχῆς τοῦ ἐγώ ἐπὶ τῶν συγκεκριμένων συμβεβηκότων καὶ περὶ τῆς ἐφαρμογῆς αὐτῆς ἐπὶ τῶν περιεχομένων τοιούτων συμβεβηκότων τοῦ ἐγώ, ἤδη ἡ διπλῆ αὕτη συσχέτισις τῆς ἀρχῆς τοῦ ἐγώ πρὸς τὸ ἐμπειρικὸν συνειδὸς ἀρκεῖ διὰ νὰ προσδώσῃ εἰς αὐτὴν καὶ παρ' αὐτῷ τῷ Kant σπουδαίαν σημασίαν ἀπὸ παιδαγωγικῆς ἀπόψεως.

Ἡ ἀρχὴ τοῦ ἐγώ ἐν τῇ ἐννοιολογικῇ αὐτῆς φύσει, δὲν ἔχει ἀκόμη τίποτε τὸ εἰδικῶς ἀνθρώπινον ἐν ἑαυτῇ. Ἐὰν πρόκειται νὰ ἀποκτήσῃ σπουδαιότητά τινα ἀπὸ παιδαγωγικῆς ἀπόψεως ἀνάγκη νὰ ἔλθῃ εἰς συνάφειαν καὶ ἀναφορὰν πρὸς τὸν ἄνθρωπον ἐν τῇ ἰδιαζούσῃ αὐτῷ ἀνθρωπολογικῇ φύσει, καθόσον ἀνατρέφομεν καὶ μορφοῦμεν μόνον ὄντα ἀνήκοντα «εἰς τὸ ἡμέτερον γένος». Τὴν σχέσιν ταύ-

την πρὸς τὸν «ἄνθρωπον» ἐπραγματοποίησεν ὁ Kant εἰς πλείονα χωρία τῶν συγγραμμάτων του, καίτοι ἐν τῇ Κριτικῇ τοῦ καθαρῦ Λόγου εἶνε αὕτη, δι' εὐνοήτους λόγους, ἐλάχιστα καταφανής. Ἐν τῷ ἐπὶ βραβείῳ συγγράμματί του περὶ τῶν προόδων τῆς μεταφυσικῆς ἀναγιγνώσκωμεν τὰ ἑξῆς: «τὸ ἐγὼ ἔχω συνείδησιν τοῦ ἑαυτοῦ μου εἶνε μία σκέψις, ἣ ὁποία περιλαμβάνει ἤδη ἐν διπλοῦν ἐγῶ, τὸ ἐγὼ ὡς ὑποκείμενον καὶ τὸ ἐγὼ ὡς ἀντικείμενον». Ἐν τῇ διττῇ ταύτῃ φύσει τοῦ ἐγῶ φαίνεται ὡς νὰ ὑπῆρχεν ἀντίφασις, καὶ ὁμως εἶνε αὕτη «ἀναμφισβήτητον γεγονός». Τὸ παράδοξον τοῦτο γεγονός δεικνύει μίαν ἱκανότητα τοσοῦτον ὑπερέχουσαν πάσης ὕλικῆς αἰσθήσεως ὥστε νὰ ἔχη ὡς συνέπειαν, καθὸ ἡ αἰτία τοῦ δυνατοῦ τῆς διανοίας, τὸν πλήρη ἀποχωρισμὸν ἀπὸ ὅλα τὰ ἄλλα ζῶα, εἰς τὰ ὁποία δὲν ἔχομεν κανένα λόγον νὰ ἀναγνωρίσωμεν τὴν ἱκανότητα νὰ λέγωσιν «ἐγὼ» πρὸς τὸν ἑαυτὸν τους... Δὲν ἐννοοῦμεν ὁμως διὰ τῶν λεχθέντων νὰ παραδεχθῶμεν διττὴν προσωπικότητα· ἀλλὰ πρόσωπον εἶνε μόνον τὸ «ἐγὼ ὃ ὁποῖος διανοοῦμαι καὶ αἰσθάνομαι»· τὸ ἐγὼ ὁμως τοῦ ἀντικειμένου, τὸ ὁποῖον γίνεται ὑπ' ἐμοῦ αἰσθητὸν εἶνε, ὡς καὶ τὰ λοιπὰ ἀντικείμενα, τὸ ἐκτὸς ἐμοῦ πρᾶγμα»¹⁾. Ἀντὶ νὰ εἴπωμεν ὅτι τὸ ἐγὼ τῆς ἐννοιολογικῆς ἀντιλήψεως «εἶνε τὸ πρόσωπον», θὰ ἐκφρασθῶμεν ἴσως ἀκριβέστερον ἐὰν χαρακτηρίσωμεν αὐτὸ

(¹) Welches sind die wirklichen Fortschritte die die Metaphysik seit Leibniz und Wolffs Zeiten in Deutschland gemacht hat? ἔκδ. Rink. 1804. Ἄπαντα ἔκδ. Hartenstein Τομ. VIII. 1868, σελ. 530/531· ἔκδ. Vorländer, σελ. 95.— Ἐπὶ τῆς φαινομενικῆς συνεπειᾶς μιᾶς ταυτότητος τοῦ ὑποκειμένου καὶ ἀντικειμένου ἐντὸς τῆς αὐτοσυνειδήσεως ἐπανέρχεται ἐπανειλημμένως ὁ Kant. Ἰδιαιτέρως σαφῆς εἶνε ἡ λύσις τῆς φαινομενικῆς ταύτης ἀντιφάσεως εἰς τὴν τελευταίαν σημ. τῆς § 4 τῆς «Ἀνθρωπολογίας» (Ἄπαντα, ἔκδ. Ἀκαδημ. Τομ. VII, σελ. 134 σημ.): «Ἐνταῦθα βλέπομεν τὸ ἐγὼ ὡς διπλοῦν (πρᾶγμα ἀντιφατικόν). 1) Τὸ ἐγὼ ὡς ὑποκείμενον τῆς νοήσεως (ἐν τῇ Λογικῇ) ὅπερ σημαίνει τὴν καθαρὰν ἀντίληψιν (τὸ ἀπλοῦν διανοούμενον ἐγὼ) καὶ περὶ τοῦ ὁποίου τίποτε περισσότερον δὲν εἶνε δυνατόν νὰ λεχθῇ εἰ μὴ ὅτι εἶνε μία ἀπλουστάτη παράστασις. 2) Τὸ ἐγὼ ὡς ἀντικείμενον τῆς ἐντυπώσεως συνεπῶς τῆς ἐσωτερικῆς αἰσθήσεως ὅπερ περιλαμβάνει ποικιλίαν καθορισμῶν οἱ ὁποῖοι καθιστῶσι δυνατὴν ἐσωτερικὴν πείραν». Ἐκ τῆς ἀντιπαραθέσεως ταύτης προκύπτει ἤδη: «Τὸ ἐγὼ τοῦ ἀνθρώπου εἶνε μὲν κατὰ τὴν μορφήν (τὸ εἶδος τῆς παραστάσεως) διπλοῦν ὄχι ὁμως κατὰ τὴν ὕλην (κατὰ τὸ περιεχόμενον)»· διότι τὸ ἐγὼ ὡς ὑποκείμενον εἶνε κενὸν περιεχομένου.

ὡς τὴν αἰτίαν ἢ τὴν ἀρχὴν τῆς προσωπικότητος ἀκριβῶς ὅπως καὶ ἐν γένει τὸ ἐννοιολογικὸν ἐγὼ ὡς ὑποκείμενον χαρακτηρίζεται ἐντυπωτικώτερον ὡς ἀρχὴ τῆς ιδιότητος τοῦ ἐγὼ. Διὰ τῆς καθαρῶς τυπικῆς φύσεως τοῦ ἐγὼ καθίσταται ὁ ἄνθρωπος πρόσωπον, δι' αὐτῆς διακρίνεται τῶν ζώων. Ἐνῶ διὰ τῶν ἐμπειρικῶν περιεχομένων τῆς συνειδήσεως καὶ τῶν ψυχολογικῶν αὐτῶν σχέσεων (συνειρμός, ἀνάμνησις κτλ.) ἀποδεικνύεται ὁ ἄνθρωπος ὡς ἄτομον καὶ δι' αὐτοῦ διακρίνεται (ἐφ' ὅσον εἶνε δυνατόν νὰ βεβαιωθῇ ἢ διάκρισις αὕτη διὰ τῆς πείρας) ἀπὸ τῶν λοιπῶν ὁμοίων του ἀνθρώπων. Τὸ ζήτημα εἶνε λοιπόν : πῶς ἐπιτυγχάνεται ἡ συσχέτισις προσωπικότητος καὶ ἀτομικότητος; Πῶς ἀποκτᾶ ὁ ἄνθρωπος τὴν ἀρχὴν τοῦ ἐγὼ, ἢ ὅποια τὸν ἀνυψώνει ὑπεράνω τῶν κοινῶν ζώων, ὑπεράνω τῶν ἐπιδεκτικῶν ἐκγυμνάσεως ζώων καὶ καθιστᾶ αὐτὸν πρόσωπον αὐτοτελὲς ἐπιδεκτικὸν ἀνατροφῆς καὶ μορφώσεως; Μεγίστην σπουδαιότητα δι' ὀλόκληρον τὴν θέσιν τοῦ προβλήματος τῆς ἀνατροφῆς καὶ ἰδίᾳ τῆς μορφώσεως ἔχει τὸ γεγονὸς ὅτι εἰς τὸν Kant (ἀκριβῶς ἔνεκα τῆς ἐννοιολογικῆς φύσεως τῆς ἀρχῆς τοῦ ἐγὼ) δὲν ἐπιτρέπεται νὰ εἴπῃ ὅτι τὸ καθαρὸν ἐγὼ εἶνε δεδομένον ἤδη σὺν τῇ ὑπάρξει τοῦ ἀτόμου, ὅτι ἀνήκει αὐτῷ ἐκ γενετῆς ἢ ὅτι ἀντλεῖται ἀπλῶς ἐκ τῆς πείρας τῶν αἰσθήσεων, ὅτι ἀποκτᾶται ἐμπειρικῶς, ἀλλ' εἶνε οὗτος ἠναγκασμένος νὰ εἴπῃ ὅτι «ἀποκτᾶται ἀρχεγόνως». Ὁ ἄνθρωπος δὲν γεννᾶται ὡς πρόσωπον, ἀλλὰ γίνεται τοιοῦτον μάλιστα μόνος του ὀφείλει νὰ διαπλάσῃ τὸν ἑαυτὸν του εἰς τοιοῦτον καὶ μόνον οὕτως ἐξέρχεται ἐκ τῆς ἀνηλικιότητος ἀπλοῦ ὄντος τῆς φύσεως, μόνον οὕτω τῷ εἶνε δυνατόν νὰ λάβῃ μέρος εἰς τὴν ἀνθρωπίνην μόρφωσιν καὶ παιδείαν.

Ἐπειδὴ δὲ ἡ «πραγματιστικὴ ἀνθρωπολογία» τοῦ Kant θεωρεῖ τὸν ἄνθρωπον ὄχι ὡς φυσικὸν ὄν, ἀλλ' ὡς αὐτοτελεῆ σκοπὸν, ἐπειδὴ δὲν προτίθεται νὰ δείξῃ «τί κάμνει ἡ φύσις ἀπὸ τὸν ἄνθρωπον», ἀλλὰ «τί κάμνει οὗτος μὲ τὸν ἑαυτὸν του ἢ τί δύναται καὶ τί ὀφείλει νὰ κάμῃ», διὰ τοῦτο κατ' ἀνάγκην τὸ σύγγραμμα τοῦτο πρέπει νὰ ἀρχίσῃ μὲ τὴν ἐξ ὑπαρχῆς ἀπόκτησιν τῆς ἀρχῆς τοῦ ἐγὼ διὰ τῆς ὁποίας καὶ μόνης τὸ πρῶτον γίνεται ὁ ἄνθρωπος ἄτομον. Διὰ τοῦτο καὶ ἡ πρώτη παράγραφος τῆς «ἀνθρωπολογίας» πραγματεύεται περὶ

«τῆς συνειδήσεως τοῦ ἑαυτοῦ του»· εἶνε δὲ χαρακτηριστικὸν ὅτι ὁ Kant ἐν συναφείᾳ πρὸς ταῦτα πραγματεύεται ἀκριβῶς ζητήματα παιδικῆς ψυχολογίας. Ἡ εἰρημένη παράγραφος ἀρχίζει ἀμέσως μετὰ τὰς ἀκολουθούσας λέξεις: «Τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ ἄνθρωπος δύναται νὰ ἔχη τὴν παράστασιν τοῦ ἐγὼ ἀνυποῖ αὐτὸν πολὺ ὑπεράνω τῶν λοιπῶν ἐπὶ τῆς γῆς ὄντων. Διὰ ταύτης εἶνε πρόσωπον καί, δυνάμει τῆς ἐνότητος τοῦ συνειδότος, παρὰ πάσας τὰς δυνατὰς μεταβολάς, ἐν καὶ τὸ αὐτὸ πρόσωπον, τ. ἔ. ὄν τελείως διάφορον τῶν πραγμάτων, ὅποια εἶνε τὰ ἄλογα ζῶα, μετὰ τὰ ὅποια ἠμπορεῖ κανεὶς νὰ κάμῃ ὅ,τι θέλει, διακρινόμενον αὐτῶν τάξει καὶ ἀξιοπρεπείᾳ καὶ ὅταν ἀκόμη δὲν εἶνε εἰς θέσιν νὰ ἐκφράσῃ τὸ ἐγὼ, διότι ἔχει ἤδη αὐτὸ ἐν τῷ νῷ, ὅπως καὶ ὅλαι αἱ γλῶσσαι, ὅταν ὁμιλοῦσιν εἰς τὸ πρῶτον πρόσωπον, εἶνε ἀπαραίτητον νὰ τὸ σκέπτονται, καίτοι δὲν ἐκφράζουσι τὴν ἰδιότητα ταύτην τοῦ ἐγὼ δι' ἰδιαιτέρας τινὸς λέξεως. Διότι ἡ ἰκανότης αὕτη (δηλ. τοῦ διανοεῖσθαι) εἶνε ἡ διάνοια. — Εἶνε ὅμως παράδοξον ὅτι τὸ παιδίον, τὸ ὅποῖον ἤδη ὁμιλεῖ ἀρκετὰ εὐχερῶς, ἀρχίζει σχετικῶς πολὺ ἀργὰ (ἴσως μάλιστα ἐν ὁλόκληρον ἔτος βραδύτερον) νὰ μεταχειρίζεται τὴν λέξιν ἐγὼ ἐν τῇ ὁμιλίᾳ του χρησιμοποιοῦν μέχρις ἐκείνης τῆς στιγμῆς περὶ ἑαυτοῦ τὸ τρίτον πρόσωπον (ὁ Γιάννης θέλει νὰ φάγῃ, νὰ περιπατήσῃ κτλ). καὶ ὅτι τοῦ φαίνεται ὡς νὰ εἶδε διὰ μιᾶς νέον φῶς μόλις ἤρχισε νὰ ὁμιλῇ μετὰ τὸ ἐγὼ, ἀπὸ ἐκείνης δὲ τῆς ἡμέρας δὲν ἐπανέρχεται πλέον εἰς τὴν παλαιὰν μορφήν τοῦ λόγου.— Προηγουμένως ἢ σθάνετο ἀπλῶς τὸν ἑαυτὸν του, τώρα διανοεῖται τὸν ἑαυτὸν του». Κατόπιν ἐκτείνεται ὁ Kant ἀκόμη περισσότερον ἐπὶ τῆς ἀναπτύξεως καὶ ἄλλων παραστάσεων ἐν τῷ παιδίῳ, «αἱ ὅποια εἶνε ἤδη ἐνδείξεις τοῦ Λόγου». Σημειοῖ τὴν ἀδεξίαν ἀπαρχὴν τῆς προόδου ἀπὸ τῶν ἐντυπώσεων (ἀντίληψις τῆς παραστάσεως περὶ αἰσθήσεως) διὰ νὰ εὐρύνῃ αὐτὰς εἰς γνῶσιν τῶν ἀντικειμένων τῶν αἰσθήσεων τ. ἔ. τῆς πείρας». Ὅμιλεῖ περὶ τοῦ «ἀξιεράστου χαρακτῆρος τοῦ πλάσματος κατὰ τὸν χρόνον τῆς ἐξελίξεως αὐτοῦ εἰς «ἄνθρωπον», «διότι τῷ παρέχεται χρονικὴ περίοδος διὰ παιγνίδια, ἢ εὐτυχεστέρα ὄλων τῶν περιόδων». Παρ' ὅλην τὴν εὐτυχίαν ταύτην δὲν εἴμεθα εἰς θέσιν νὰ ἐνθυμώμεθα τὴν πρώτην ταύτην παιδικὴν ἡλικίαν μας «διότι δὲν ἦτο ἡ ἐποχὴ

της πείρας, ἀλλ' ἡ ἐποχὴ τῶν διεσκορπισμένων ἐντυπώσεων μὴ δυναμένων νὰ περιληφθῶσιν ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τοῦ ἀντικειμένου».

Τὸ χωρίον τοῦτο ἀρκεῖ βεβαίως διὰ νὰ φανῇ ὅτι ἡ ἔννοια τῆς ἐννοιολογικῆς ἀρχῆς τοῦ ἐγώ, ἐν συνδυασμῶ πρὸς τὴν θεωρίαν περὶ τῆς ἐξ ὑπαρχῆς ἀποκτήσεως προσλαμβάνει σπουδαιότητα καὶ ἀπὸ ἀπόψεως ψυχολογίας τοῦ παιδιοῦ καὶ παιδαγωγικῆς. Ὅτι δὲ ὁ Καντ ὁμιλῶν περὶ «ἐξελίξεως εἰς ἄνθρωπον» ὑπαινίσσεται τὴν «ἀρχέγονον ἀπόκτησιν» καταφαίνεται ἀναμφιβόλως ἐκ τῆς ἐκφράσεως: «διὰ τὸ παιδίον ὅταν λέγει ἐγὼ εἶνε ὡς νὰ εἶδε διὰ μιᾶς νέον τι φῶς». Ἡ αὕτη ἐκφρασις σημαίνει ἐν τῷ προλόγῳ τῆς δευτέρας ἐκδόσεως τῆς Κριτικῆς τοῦ Καθαροῦ Λόγου τὸ ὅτι γίνονται συνειδηταὶ αἱ ἐννοιολογικαὶ προϋποθέσεις τῆς γνώσεως τῶν μαθηματικῶν καὶ τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν. «Ὁ πρῶτος ὁ ὁποῖος ἀπέδειξε τὸ ἰσοσκελὲς τρίγωνον. . . εἶδε νέον τι φῶς». «Ὅταν ὁ Galilei ἀφῆκε νὰ κυλίωσιν ἐπὶ τοῦ κεκλιμένου ἐπιπέδου τὰς σφαίρας του μὲ βάρος τῆς ἐκλογῆς του. . . ἀνέτειλε δι' ὅλους τοὺς φυσικοὺς νέον τι φῶς. Ἦννόησαν τότε ὅτι ὁ Λόγος. . . μὲ τὰς πρώτας ἀρχὰς τῶν κρίσεών του ὄφειλε νὰ προπορεύεται καὶ νὰ ἀναγκάζῃ τὴν φύσιν νὰ ἀπαντᾷ εἰς τὰ ἐρωτήματά του καὶ ὄχι νὰ σύρεται ὑπὸ ταύτης μόνης οἷονεὶ τυφλὰ προσδεδεδεμένος εἰς αὐτήν»¹). Αὕτη ἡ «ἀνατολὴ νέου φωτός» εἶνε λοιπὸν ἡ χαρακτηριστικὴ ἐκφρασις διὰ τὴν ἀνάμνησιν τῶν ἐννοιολογικῶν ἀρχῶν a priori τ. ἔ. διὰ τὴν ἀρχέγονον αὐτῶν ἀπόκτησιν. Ἐνταῦθα μοῦ φαίνεται ὅτι ὑπάρχει μεταξὺ Kant καὶ Πλάτωνος συμφωνία πολὺ βαθυτέρα ἀπὸ τὴν ὁμοιότητα τῶν ὑπὸ τῶν δύο σοφῶν ὑποστηριζομένων θεωριῶν περὶ ἰδεῶν. Ἡ ἀληθὴς φιλοσοφικὴ γνῶσις ἐν ὅλῃ αὐτῆς τῇ βαθύτητι, κατὰ τὴν ἐβδόμην ἐπιστολὴν τοῦ Πλάτωνος, δὲν εἶνε διδακτὴ· «ἀλλὰ παράγεται ἐν τῇ ψυχῇ ἐξαίφνης ὅπως τὸ ἀπὸ μιᾶν ἀναπηδῶσαν σπίθαν ἀναπτόμενον φῶς· καὶ ἀπὸ ἐκείνης τῆς στιγμῆς τρέφει αὐτὸ ἑαυτό»²). Οὕτω δύναται νὰ παραβληθῇ ἡ «ἀρ-

(¹) Κ. τ. Κ. Α. Β, σελ. XI—XIII.

(²) Πλάτων: VII ἐπιστολή, 341 c/d πρὸς ταῦτα καὶ Συμπόσιον 210 e καὶ Παρμενίδην 156 d. ἐπ. — Τὸ πλειστάκις μνημονευόμενον χωρίον εἰς τὸ ὁποῖον ὁ Kant καθορίζει τὴν ἰδίαν ἑαυτοῦ ἔννοιαν περὶ τῆς Ἰδέας ἀναφέρεται εἰς τὸν Πλάτωνα (Κ. τ. Κ. Α., Β, σελ. 370 ἐπ.) φαίνεται καὶ εἰς ἐμὲ ὅτι μόνον

χέγονος ἀπόκτησις» τῶν ἀρχῶν a priori παρὰ Kant πρὸς τὸ αἰφνίδιον ἀναυμα ἑνὸς φωτός, τὸ ὁποῖον κατόπιν ἐξακολουθεῖ νὰ καίη χωρὶς νὰ ἔχη ἀνάγκην νὰ προσλάβῃ τι ἀπὸ τὴν πείραν πλὴν τῆς καυσίμου ὕλης. Ἡ δὲ πρώτη ἀποφασιστικὴ σπίθα πίπτει εἰς τὴν ψυχὴν τοῦ παιδίου ὅταν ἀποκτᾷ τὴν ἀρχὴν τοῦ ἐγώ, ἐξ ἧς κατόπιν ἐξαρτῶνται αἱ καθ' ἕκαστον κατηγορίαι, εἰς τρόπον ὥστε μὲ τὴν ἀρχὴν ταύτην ὡς ἀφειτηρίαν νὰ δύνανται νὰ ἀποκτηθῶσιν ὅλαι αἱ ἀρχαὶ τῆς ἀντικειμενικῆς γνώσεως «ἐξ ἀφορμῆς» τῶν συγκεκριμένων ἐκ τῶν αἰσθήσεων ἐντυπώσεων, νὰ μεταβληθῶσι δὲ τέλος διὰ τῆς κατεργασίας αἱ ἀπλῶς ὑποκειμενικαὶ ἐντυπώσεις τοῦ παιδίου εἰς γενικὸν κῦρος ἔχουσαν πείραν.

Ἀπὸ παιδαγωγικῆς ἀπόψεως ἡ θεωρία αὕτη σημαίνει δύο τινά: Πρῶτον ὅτι ὁ παιδαγωγὸς ποτὲ δὲν δύναται νὰ ἐπιφέρῃ διὰ τῆς βίας ἐν τῷ παιδίῳ τὴν πλέον ἀρχέγονον καὶ πλέον ἀποφασιστικὴν μεταπήδησιν ἀπὸ τῆς ἀπλῶς ζωϊκῆς εἰς τὴν κυρίως ἀνθρωπίνην ὑπαρξιν. Διὰ τὴν περαιτέρω ἀγωγὴν καὶ μόρφωσιν θὰ πρέπει μᾶλλον νὰ ἀναμείνῃ ἕως ὅτου νὰ ἔχη ἤδη πραγματοποιηθῇ τὸ πρῶτον τοῦτο βῆμα ἐν τῇ «ἐξελίξει πρὸς τὴν ἰδιότητα ἀνθρώπου». Μέχρι τῆς στιγμῆς ἐκείνης εἶνε δυνατὸν νὰ γίνεται λόγος μόνον περὶ πονήσεως καὶ ἐκπολιτισμοῦ, τ. ἔ. περὶ παιδαγωγικῶν μέτρων, τὰ ὁποῖα διακρίνονται μὲν τῆς ἀπλῆς ἀσκήσεως καὶ γυμνάσεως ἑνὸς ζώου ἕνεκα τοῦ λόγου ὅτι λαμβάνουσιν ὑπ' ὄψιν τὴν ἀνὰ πᾶσαν στιγμὴν δυνατὴν μεταπήδησιν εἰς τὴν ἀνθρωπίνην αὐτοτέλειαν, τὰ ὁποῖα ὅμως δὲν εἶνε εἰς θέσιν νὰ κάμωσιν ἔκκλησιν πρὸς τὴν αὐτοτέλειαν ταύτην, ἐνόσω τὸ παιδίον δὲν ἔχει κανονίσει, μὲ αὐτοσυνείδησιν, τὴν στάσιν του ἀπέναντι τῶν μέσων τῆς ἀγωγῆς καὶ τῆς μορφώσεως. Μόνον ὁ ἀνθρώπος δύναται νὰ τύχῃ ἀγωγῆς καὶ μορφώσεως ἐν κυριολεκτικῇ σημασίᾳ, δηλ. νὰ ἠθικοποιηθῇ καὶ καλλιεργηθῇ. Ὅσον

ἐν τῇ ἀνωτέρω ἐννοίᾳ δεικνύει πραγματικὴν συμφωνίαν μεταξὺ τῶν δύο φιλοσόφων, καθόσον τόσον παρὰ Πλάτωνι ὅσον καὶ παρὰ Kant αἱ Ἰδέαι ἴστανται ἔξω τῆς συνειδήσεώς μας, οἴοντι εἰς τὸν οὐρανόν, καὶ ὅμως ἀφορῶσι τὸ ἡμέτερον συνειδὸς ὡς ὁδηγοὶ αὐτοῦ ἀστέρες: δὲν εὐρίσκονται ἄρα κυρίως ἐν τῇ ψυχῇ, δὲν ἐνυπάρχουσιν εἰς τὴν συνείδησιν χωρὶς ὅμως καὶ νὰ δύνανται νὰ εἶνε αὐτόχρομα ὑπερβατικά καὶ ἄρα ἄνευ σημασίας διὰ τὴν ψυχὴν καὶ διὰ τὴν συνείδησιν.

καὶ ἂν πρόκειται νὰ γίνῃ ἄνθρωπος, πάλιν πρέπει νὰ ἔχῃ ἀρχίσει ἡ «γένεσις αὐτῆ εἰς ἄνθρωπον»· τὸ τοιοῦτον δὲ συμβαίνει μόνον εἰς διανοούμενον ὄν, τὸ ὁποῖον ἀπέκτησεν ἤδη τὴν ἐννοιολογικὴν ἀρχὴν τοῦ ἐγώ. Δεύτερον, διὰ τῆς θεωρίας περὶ τῆς ἀρχηγόνου ἀποκτήσεως τοῦ ἐγώ ὡς ἀφειρησίας διὰ τὸν μέλλοντα ἄνθρωπον προδιαγράφεται ἤδη σπουδαία τις συνέπεια διὰ τὴν ὅλην διάπλασιν τῆς περὶ μορφώσεως θεωρίας. Ἀκριβῶς ὡς ἐκ τοῦ χαρακτήρος τοῦ ἀκαθορίστου, τὸ ὁποῖον καθιστᾷ τὴν ἀρχὴν τοῦ ἐγώ «τὴν πρωτοτέραν ἐξ ὅλων τῶν παραστάσεων», καὶ ἀκριβῶς ὡς ἐκ τοῦ μὴ-διδασκτοῦ αὐτοῦ γίνεται τοῦτο ἡ βᾶσις πρὸς οἰονδήποτε πλουτισμὸν τοῦ ἀτόμου διὰ ἀγαθῶν τῆς μορφώσεως καὶ ἐν γένει διὰ πάσης ἀληθοῦς μαθήσεως. Ὁ ἄνθρωπος ὁ ὁποῖος εἶνε εἰς θέσιν νὰ εἴπῃ εἰς τὸν ἑαυτὸν του : «ἐγὼ διανοοῦμαι» εἶνε εἰς κατάστασιν νὰ λάβῃ στάσιν αὐτοτελεῆ ἀπέναντι τῆς διδακτικῆς ὕλης, τὴν ὁποῖαν φέρει πρὸς αὐτὸν ἢ καθημερινῆ πεῖρα καὶ ἢ συστηματικῶς κεκανονισμένη διδασκαλία. Εἶνε εἰς θέσιν νὰ συζητήσῃ καὶ ἐξελέγξῃ τὸ προσφερόμενον· δηλ. νὰ ἀποχωρισθῇ πάντοτε ἀπὸ πᾶν ὅ,τι παθητικῶς μόνον προσέλαβεν· εἶνε εἰς θέσιν πάντοτε νὰ ἐπιστρέφῃ ἀπὸ τοῦ ὕλικου τῆς διδασκαλίας εἰς ἑαυτὸν καὶ νὰ χρησιμοποιοῖ τὰ ὅπωςδήποτε κτηθέντα ἀγαθὰ τῆς παιδείας πρὸς μόρφωσιν τοῦ ἰδίου ἑαυτοῦ ἐγώ. Ἐν τῇ ἐννοίᾳ ταύτῃ ἀναγράφει ὁ Kant, ἐν τῇ «ἀνθρωπολογία» του, εἰς τὸ τέλος τῆς θεωρίας του «περὶ τῆς γνωτικῆς ἰκανότητος», ὡς πρώτην ἐντολὴν καὶ ἀξίωσιν τὸ «μόνος διανοεῖσθαι». Διότι μόνον οὕτως εἶνε δυνατὸν νὰ φθάσωμεν εἰς «τρόπον τοῦ διανοεῖσθαι ἀπηλλαγμένον βίας» καὶ δὲν θὰ ἔχωμεν ἀνάγκην (ὡς λέγει ὁ Kant ἀναφέρων τὸν Ὁράτιον) νὰ ὀρκιζώμεθα εἰς τὰ λόγια διδασκάλου τινὸς (*nullius addictus jurare in verbo magistri*). «Ἡ σπουδαιότερα ἐπανάστασις ἐν τῷ ἐσωτερικῷ τοῦ ἀνθρώπου εἶνε : «ἡ ἔξοδος αὐτοῦ ἐκ τῆς εἰς ἴδιον ἑαυτοῦ σφάλμα ὀφειλομένης ἀνηλικιότητος». Ἀντὶ ὡς μέχρι τοῦδε νὰ σκέπτωνται δι' αὐτὸν ἄλλοι, αὐτὸς δὲ ἀπλῶς νὰ ἀπομιμῆται ἢ νὰ ἀφήνῃ νὰ σύρεται μὲ τὸν συραγωγέα, ἀποτολμᾷ ἤδη, ἐπὶ τῶν ἰδίων του ποδῶν στηριζόμενος, νὰ προχωρήσῃ ἐπὶ τοῦ ἐδάφους τῆς πείρας, ἔστω καὶ ἐὰν τρικλίσζῃ ἀκόμη»¹⁾. Τοῦτο τὸ νὰ

(¹) Ἀνθρωπολογία : Ἄπαντα, Ἔκδ. Ἀκαδ. τομ. VII, σελ. 228-229. Ἡ

σκέπτεται τις μόνος του εἶνε διὰ τὸν ἄνθρωπον τότε μόνον δυνατὸν ὅταν «ἐγεννήθη αὐτῷ φῶς τι» ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἀρχὴν τοῦ ἐγώ· οὕτω μόνον ἢ ἐκπαίδευσίς του θὰ γίνῃ πρόοδος αὐτοτελῆς καὶ αὐτό-παίδευσις. Τὸ ὑποκείμενον ἀποκτᾷ θεωρητικὴν κυριαρχίαν ἐπὶ τῶν ἀντικειμένων. Ἐπειδὴ ἡ αὐτοσυνείδησις προηγήθη τῆς γνώσεως τῶν πραγμάτων δύναται τὴν αὐτὴν ἢ τελευταία αὕτη νὰ εἰσέλθῃ ἀντιστρόφως εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῆς αὐτο-γνώσεως χωρὶς ὅμως διὰ τοῦτο νὰ παραβλάψῃ τὴν αὐτοτέλειαν τοῦ ἐγώ. Κατ' ἐπανάληψιν εἶνε πλέον δυνατὸν, ἐξ ἀφορμῆς νέας πείρας νὰ ἀνάψῃ ἢ σπίθα νέων δημιουργικῶν ἰδεῶν, καὶ ἐξ ἴσου συχνὰ θὰ πλουτίζεται διὰ πάσης ἀρχηγόνου νέας ἀποκτήσεως, ἢ ἰδία ἑαυτοῦ καὶ πλέον προσωπικῆ ὄλων τῶν ἰδιοκτησιῶν τοῦ ἐγώ, χωρὶς ὡς ἐκ τούτου νὰ ἐλαττοῦται ἢ ἰδιαίτουσα εἰς αὐτὸ δύναμις καὶ ἡ πλαστικότης του. Οὕτω δὲ ἀκριβῶς ὁ ἀφηρημένος χαρακτήρ τῆς ἐννοιολογικῆς ἀρχῆς τοῦ ἐγώ ἀποτελεῖ ἐγγύησιν διὰ τὴν θεωρητικὴν αὐτοτέλειαν τοῦ ἐγώ καὶ διὰ τὴν αὐτενέργειαν του ἐν τῇ συγκεκριμένῃ διαπλάσει καὶ διαμορφώσει τῆς ἰδίας ἑαυτοῦ προσωπικότητος. Ἐὰν τὸ καθαρὸν ὑπερατομικὸν ἐγώ τῆς ἐννοιολογικῆς ἀντιλήψεως δὲν εἶνε δυνατὸν κατ' οὐσίαν νὰ ἐπηρεασθῇ αὐτὸ τοῦτο ἀπὸ παιδαγωγικῆς ἀπόψεως, ἀποτελεῖ αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ γεγονός τοῦ μὴ ἐπηρεαστοῦ μίαν ἐγγύησιν ὅτι ὅλαι αἱ ἐπιρροαὶ ἐπὶ τῆς ἐμπειρικῆς ἐσωτερικῆς ζωῆς θὰ εἶνε δυνατὸν νὰ γίνωσι παιδαγωγικαὶ ἐπιρροαὶ ἐν τῇ ἀληθεῖ ἐννοίᾳ, ὅτι τὸ παιδίον δὲν θὰ γυ-

φράσις μετὰ τὴν διπλὴν στιγμὴν εἶνε εἰλημμένη ἐκ τῆς διατριβῆς τοῦ Kant: *Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung* (1784, "Ἀπαντα" Ἐκδ. Ἀκαδημ. τομ. VIII, σελ. 35). Ἐν τῷ ἔργῳ ἐκείνῳ δίδονται οἱ ἑξῆς ὁρισμοί: Ἀνηλικιότης εἶνε ἡ ἀνικανότης νὰ κάμῃ τις χρῆσιν τῆς διανοίας του ἄνευ τῆς βοήθειας ἑτέρου τινὸς προσώπου. Ἡ ἀνηλικιότης αὕτη ὀφείλεται εἰς ἴδιον σφάλμα ὅταν ἡ αἰτία αὐτῆς δὲν ἔγκειται εἰς τὴν ἔλλειψιν τοῦ νοῦ, ἀλλ' εἰς ἔλλειψιν ἀποφασιστικότητος καὶ θάρρους νὰ κάμῃ τούτου χρῆσιν ἄνευ τῆς καθοδηγήσεως τρίτου τινὸς προσώπου. Ὅταν ὁ Kant ἀναφέρεται ἐν τῇ ἀνθρωπολογίᾳ εἰς ἄλλα ἰδικά του συγγράμματα, σημαίνει τοῦτο ὅτι ὁ Kant προτίθεται, διὰ τῆς ἀνθρωπολογικῆς του θεωρίας περὶ τῆς «γνωστικῆς ἰκανότητος, νὰ θεμελιώσῃ φιλοσοφικῶς ὄχι μόνον αὐτο-μόρφωσιν τῶν καθ' ἕναστος ἀνθρώπων, ἀλλὰ καὶ τὴν ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τῆς παιδείας ἀνάπτυξιν τῆς ἀνθρωπότητος (ἐν τῷ πνεύματι τοῦ περὶ ἀγωγῆς ἰδεώδους του τοῦ περιλαμβανομένου ἐν τῷ ἔργῳ περὶ «Aufklärung»).

μνασθῆ, ἀλλὰ θὰ ἐκπαιδευθῆ ὅτι δὲν θὰ ἐπιβαρυνθῆ μὲ ἀγόνους γνώσεις, ἀλλὰ θὰ μορφωθῆ. Ἀκριβῶς ἢ παιδαγωγικῶς μὴ ἐπηρεαστὴ ἀρχὴ τοῦ ἐγὼ (ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὸ ἐνυπάρχον ἐγὼ· ὡς ἀντικείμενον) προσδίδει λοιπὸν τὸ πρῶτον εἰς ὅλα ὅσα λέγει ὁ Kant περὶ ἐξαρτήσεως τῆς ἐσωτερικῆς αἰσθήσεως ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴν τοιαύτην τὴν ἀποφασιστικὴν χρειαὴν ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τῆς φιλοσοφίας τῆς ἀγωγῆς. Ἡ συμπλήρωσις ὅμως τῆς περὶ ἀγωγῆς φιλοσοφίας ἐπιτυγχάνεται παρὰ Kant μόνον ὅταν πρὸς τὰς δύο ἐννοίας τοῦ ἐγὼ τῆς ἐννοιολογικῆς «Αἰσθητικῆς» καὶ τῆς ἐννοιολογικῆς «Ἀναλυτικῆς» συνδυασθῆ καὶ ἡ τρίτη ἐννοία τοῦ ἐγὼ, τὴν ὁποίαν μᾶς ἀποκαλύπτει ἡ ἐννοιολογικὴ «Διαλεκτικὴ» κατὰ τὴν ἔρευνάν της περὶ τῆς θεωρίας τῆς ἐλευθερίας, εἰς τρόπον ὥστε νὰ καθίσταται εἰς τὸ ἕξῃς καταληπτὴ καὶ ἡ ἠθικοποίησις τοῦ ἀνατρεφομένου.

Ὅπως ἡ ἐννοιολογικὴ ἀναλυτικὴ ἀρχίζει μὲ τὴν θέσιν νέων προβλημάτων ἀποχωριζομένη οὕτω ἀπὸ τὴν ἐννοιολογικὴν αἰσθητικὴν, οὕτω καὶ ἡ ἐννοιολογικὴ διαλεκτικὴ ἀρχίζει μὲ κάτι νέον. Ἐνῶ ὅμως τὰ πορίσματα τῆς ἐννοιολογικῆς αἰσθητικῆς ἐνηρμονίσθησαν καὶ συνεδέθησαν ἀπ' εὐθείας πρὸς τὴν περὶ τῶν κατηγοριῶν θεωρίαν διὰ τῆς ἐννοιολογικῆς ἀναλυτικῆς τῶν πρώτων βάσεων, διατηρεῖται τοῦναντίον μὲ ὅλον αὐτοῦ τὸν ἀπόιομον χαρακτῆρα τὸ χάσμα μεταξὺ ἐννοιολογικῆς ἀναλυτικῆς καὶ ἐννοιολογικῆς διαλεκτικῆς (ἐφ' ὅσον ἐννοεῖται πρόκειται περὶ τῆς θεωρίας τοῦ ἐγὼ). Δὲν πρέπει τοῦτο νὰ γεφυρωθῆ ἀπλῶς, ἀφοῦ πρόκειται ἡ ἐννοιολογικὴ διαλεκτικὴ νὰ «ἄρῃ» τὴν θεωρητικὴν γνῶσιν περὶ τοῦ ἀνυποθέτου (ἀπολύτου) διὰ νὰ κάμῃ «θέσιν» διὰ τὴν πρακτικὴν λογικὴν πίστιν. Τὸ ἀνυπόθετον, ὑπὸ οἵανδήποτε μορφήν καὶ ἂν ἐμφανίζεται (ἦτοι ὡς οὐσία τῆς ψυχῆς, εἴτε ὡς τὸ σύνολον τοῦ κόσμου, εἴτε ὡς θεὸς) εἶνε ἀδύνατον, κατὰ τὸν Kant, νὰ γνωσθῆ θεωρητικῶς, διότι δὲν εἶνε δεδομένον. Ὅλαι ὅμως αἱ «Ἰδέαι» ἡμῶν περὶ τοῦ ἀνυποθέτου ἔχουσιν ὡς βάσιν τὴν παράστασιν ἐνὸς «ζητουμένου» τὸ δὲ ζητούμενον εἶνε πάντως δυνατὸν νὰ γνωσθῆ πρα-

κτικῶς καίτοι δὲν εἶνε δυνατόν νὰ γνωσθῆ θεωρητικῶς· ἐμφανίζεται πάντοτε ὡς τὸ «δέον» τὸ ὁποῖον μᾶς εἶνε ἀδύνατον νὰ πραγματοποιήσωμεν διὰ τοῦ νοῦς ἡμῶν, διότι ὁ νοῦς εἶνε εἰς θέσιν νὰ νοήσῃ μόνον τὸ ὑπάρχον, καὶ μάλιστα μόνον ἓν ὠρισμένον εἶδος τοῦ ὑπάρχοντος, τουτέστι τὸ εἶναι τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου. Πάντως ὅμως πρέπει νὰ ἐναρμονισθῆ (τοῦλάχιστον ἐμμέσως) ἡ πρακτικὴ λογικὴ πίστις πρὸς τὰ πορίσματα τῆς θεωρητικῆς τοῦ νοῦς γνώσεως, ἄνευ ζημίας τῆς βασικῆς διαφορᾶς μεταξὺ τοῦ εἶναι, τοῦ δυναμένου νὰ γνωσθῆ θεωρητικῶς καὶ τοῦ δέοντος, τοῦ ὀφείλοντος νὰ γνωσθῆ πρακτικῶς. Τοῦτο καθίσταται παρὰ τῷ Kant δυνατόν μόνον ἐπειδὴ οὗτος λαμβάνει ὡς ἀφετηρίαν τῆς ἐννοιολογικῆς διαλεκτικῆς τὰ ὑπὸ τῆς ἐννοιολογικῆς αἰσθητικῆς καὶ ἀναλυτικῆς μὴ τελείως ἀρθέντα ὑπολείμματα τῆς παλαιᾶς δογματικῆς φιλοσοφίας, ἰδιαιτέρως δὲ τὴν θεωρίαν τοῦ «πράγματος καθ' ἑαυτό», τὸ ὁποῖον (ἐφ' ὅσον προσβάλλει τὰς αἰσθήσεις μας) ἐνθυμίζει τὸ thing in itself τοῦ Locke καὶ τὸ esprit τοῦ Leibniz ὡς μέλος τοῦ βασιλείου τῆς χάριτος καὶ οὐχὶ ἀπλῶς τῆς φύσεως. Ἡ διδασκαλία αὕτη περὶ τοῦ πράγματος καθ' ἑαυτό χρησιμεύει παρὰ τῷ Kant ὡς συνδετικὸς κρίκος μεταξὺ τῆς ἐννοιολογικῆς αἰσθητικῆς καὶ ἀναλυτικῆς ἀφ' ἑνὸς καὶ τῆς ἐννοιολογικῆς διαλεκτικῆς ἀφ' ἑτέρου, τῶν ὁποίων ἡ σύνδεσις δὲν δύναται νὰ πραγματοποιηθῆ ἀπ' εὐθείας, οὔτε ἐπιτρέπεται νὰ εἶνε τελείως νοητὴ. Ἐξ οὗ καὶ συμβαίνει ὅτι παρὰ τῷ Kant ἡ διάκρισις μεταξὺ εἶναι καὶ Δέον, μεταξὺ θεωρητικοῦ καὶ ἀθεωρητικοῦ ἢ πρακτικοῦ εὐρίσκεται ἐν διαρκεῖ καὶ ἀναμφισβητήτῳ παραλληλισμῷ πρὸς τὴν διάκρισιν μεταξὺ τοῦ φαινομένου καὶ τοῦ πράγματος καθ' ἑαυτό, μεταξὺ φαινομένων καὶ νουμένων, μεταξὺ αἰσθητοῦ ἢ ἐμπειρικοῦ καὶ νοητοῦ. Ἐξ οὗ πάλιν καὶ ἡ ἄλλη συνέπεια ὅτι ἀκριβῶς ἐκεῖνο τοῦ ὁποίου τὸ εἶναι δὲν εἶνε δυνατόν νὰ γνωσθῆ, καὶ τὸ ὁποῖον κυρίως καταφαίνεται ἐν τῷ δέοντι, μεταβάλλεται εἰς μεταφυσικὴν βᾶσιν ὑπάρξεως διὰ τὸ δυνάμενον νὰ γνωσθῆ εἶναι φαινομένων (συμπεριλαμβανομένων καὶ τῶν εἰς τὸ ἐγὼ ἀνηκόντων, τῶν φαινομένων τῆς ἐσωτερικῆς αἰσθήσεως). Καὶ οὕτω διεγράφησαν αἱ γενικαὶ γραμμαὶ τοῦ κύκλου τῶν ἰδεῶν ἐντὸς τῶν ὁποίων ὁ Kant ἀναπτύσσει τὴν τρίτην αὐτοῦ ἐννοιαν τοῦ ἐγώ.

Τὸ ἐννοιολογικὸν ἐγὼ, ὡς ὑποκείμενον τῆς συνειδήσεως, τὸ οὐδέποτε δυνάμενον νὰ ἀντικειμενοποιηθῇ, εἶνε δυνατόν νὰ καταστῇ συνειδητὸν μόνον ἐν τῇ πραγματώσει τῆς συνειδήσεως, δὲν δύναται ὅμως καὶ νὰ γνωσθῇ. Τὸ ἐσωτερικὸν ἐγὼ ὡς ἀντικείμενον τῆς αὐτοπαρατηρήσεως εἶνε δυνατόν νὰ γίνῃ συνειδητὸν καὶ νὰ γνωσθῇ διὰ τὴν ἐμπειρικὴν ὅμως ταύτην αὐτογνωσίαν εἶνε ἀπαραίτητος ὄχι μόνον ἡ ἐννοιολογικὴ ἀρχὴ τοῦ ἐγὼ, ἀλλ' ἀπαιτεῖται νὰ ληφθῇ ἐκ τῆς ἐξωτερικῆς πείρας κατὰ τὸ διατηρούμενον τὸ ὅποιον οἶονεὶ νὰ μετατεθῇ εἰς τὴν ἐσωτερικὴν πείραν, διὰ νὰ καταστῇ καταληπτὴ, πλήν τῆς ταυτότητος τοῦ ἀπλῶς συνειδητοῦ ἐγὼ, καὶ ἡ διατήρησις τοῦ ἐγὼ τοῦ δυναμένου νὰ γνωσθῇ. Ἐκ τῆς πράξεως ταύτης παραπλανώμεθα εὐκόλως εἰς τὸ νὰ θεωρήσωμεν τοῦτο τὸ ὑφ' ἡμῶν αὐτῶν εἰς τὴν ἐσωτερικὴν πείραν μετατεθὲν καὶ διατηρούμενον ὡς ὑπερβατικὴν βᾶσιν τῆς ὑπάρξεως τοῦ ἐγὼ, τοῦτέστι νὰ θέσωμεν ὡς βᾶσιν τοῦ ἐγὼ τῆς αὐτογνωσίας μίαν μεταφυσικὴν ψυχικὴν οὐσίαν. Τοιαύτη ὅμως ψυχικὴ οὐσία θὰ μείνῃ ἀναγκαίως κατὰ τὸν Kant (ἐὰν κατ' ἀρχὴν ἐπιτρέπεται νὰ τὴν παραδεχθῶμεν) πάντοτε ἄγνωστος καὶ μὴ ἐπιδεκτικὴ γνώσεως· διὰ τοῦτο καὶ ὅλαι αἱ περὶ ἀθανασίας ἀποδείξεις εἶνε ἀστήρικτοι ἐφ' ὅσον στηρίζονται ἐπὶ τῆς δῆθεν ψυχικῆς ταύτης οὐσίας. Καὶ ὅμως εἶνε ἀνάγκη νὰ παραδεχθῶμεν ὡς ἐν ἡμῖν ὑπάρχοντα ἓνα μεταφυσικὸν πυρῆνα, ὁ ὅποιος ὅμως οὐδέποτε ἐμφανίζεται, ἐν «πρᾶγμα καθ' ἑαυτό»· δὲν πρέπει ὅμως νὰ θέσωμεν αὐτὸν εἰς τὸ αὐτὸ ἐπίπεδον μὲ τὰ ἀντικείμενα τοῦ κόσμου τῆς πείρας, τὰ ὑφ' ἡμῶν δυνάμενα νὰ γνωσθῶσι, καὶ διὰ τοῦτο δὲν πρέπει νὰ θέλωμεν νὰ τὸν καθορίσωμεν διὰ τῆς κατηγορίας τῆς οὐσίας. Ὅπως δὲ γενικῶς εἶνε ἀνάγκη νὰ διακρίνωμεν μεταξὺ φαινομένων καὶ πραγμάτων καθ' ἑαυτά, οὕτω καὶ ἐν τῇ ὑπάρξει ἡμῶν ἀνάγκη νὰ γίνῃ βασικὴ διάκρισις μεταξὺ τοῦ ἀνθρώπου ὡς τμήματος τῶν φαινομένων καὶ τοῦ ἀνθρώπου ὡς πολίτου ἐνὸς νοητοῦ κόσμου μεταξὺ τοῦ homo phaenomenon καὶ τοῦ homo noumenon.

Ἡ περὶ τοῦ πράγματος καθ' ἑαυτὸ διδασκαλία φέρει παρὰ Kant ἀπλῶς εἰς τὴν συνέπειαν ὅτι εἴμεθα ὑποχρεωμένοι νὰ παραδεχθῶμεν «νούμενα μόνον ἐν ἀρνητικῇ σημασίᾳ» χωρὶς νὰ εἴμεθα

καὶ εἰς θέσιν νὰ καθορίσωμεν αὐτὰ θετικῶς. Θὰ πρέπει νὰ λέγωμεν ὅτι ἔδῳ ἢ ἐκεῖ θὰ ὑπάρχει κατ' ἀνάγκην κάτι τι, τὸ ὁποῖον περιορίζει τὴν γνῶσιν μας, ὅτι ὅμως δὲν εἴμεθα καὶ εἰς θέσιν νὰ καθορίσωμεν τὸν ἰδιαίτερον χαρακτῆρα αὐτοῦ τοῦ περιορίζοντος. Καὶ ὅμως δὲν εἶνε δυνατόν νὰ γνωρίζωμέν τι ἐν σχέσει πρὸς ὄριόν τι εἰμὴ μόνον ὅταν τὸ πέραν τοῦ ὄριου εὕρισκόμενον προαγγέλλει ἑαυτὸ ὀπωσδήποτε καὶ ἐντεῦθεν τοῦ ὄριου. Τοιαύτην τινὰ προειδοποίησιν τοῦ κόσμου τῶν νουμένων εὕρισκομεν, κατὰ τὸν Kant, πράγματι ὄχι μόνον ὁσάκις ἀπευθυνόμεθα εἰς τὰς ἐκ τῶν αἰσθήσεων ἡμῶν ἐντυπώσεις πρὸς τὸν σκοπὸν θεωρητικῆς γνώσεως τῶν ἀντικειμένων, ἀλλὰ καὶ ὁσάκις ἀναφερόμεθα εἰς τὴν ἰδίαν ἡμῶν ὑπαρξιν πρὸς τὸν σκοπὸν ἠθικῆς αὐτογνωσίας. Εἶνε ἀληθὲς ὅτι αἱ ἐντυπώσεις τῶν αἰσθήσεων ἡμῶν ἐξαρτῶνται ἐκ τοῦ ἰδιαιτέρου χαρακτῆρος τῆς δεκτικότητος τῶν αἰσθητηρίων ἡμῶν, δυνάμεθα δὲ διὰ τοῦ αὐτομάτου χαρακτῆρος τοῦ νοῦς ἡμῶν νὰ διαμορφώσωμεν αὐτὰς ἀκόμη περισσότερον εἰς τρόπον ὥστε νὰ ὑποταχθῶσι καὶ εἰς τὴν ἐννοιολογικὴν ἀρχὴν τοῦ ἐγῶ. Μόλα ταῦτα ὅμως παραμένουσιν αἱ ἐκ τῶν αἰσθήσεων ἐντυπώσεις ξέναι κατ' οὐσίαν πρὸς τὸ ἐγῶ, καὶ τοῦτο διότι δὲν εἶνε προῖόν τῆς ἐνεργείας του ἀλλὰ τῷ εἶνε δεδομένα. Τὸ πρᾶγμα εἶνε ἐντελῶς διάφορον πρὸς τὸν νοῦν περὶ τῶν ἠθικῶν ἡμῶν διαθέσεων καὶ τῶν ἐν τῇ πράξει ἐνεργειῶν ἡμῶν. Καὶ εἰς αὐτὰς ἀγγέλλεται ἐν πρᾶγμα καθ' ἑαυτό· ἡ ἀγγελία ὅμως αὕτη δὲν ἀποτελεῖ ἐνταῦθα ἐκδήλωσιν ὅτι πρόκειται περὶ ξένου πράγματος, ἀλλὰ σημαίνει ὅτι τοῦτο ἀνήκει εἰς τὸ ἐγῶ καὶ μάλιστα εἰς τὸ ἐννοιολογικὸν ἐγῶ, εἰς ἐκεῖνο τὸ ἐγῶ τὸ ὁποῖον θεωρητικῶς δὲν εἶνε δυνατόν νὰ γνωσθῆ, οὔτε νὰ γίνῃ συνειδητόν, καὶ τὸ ὁποῖον ἀφ' ἑτέρου δὲν ἐπιτρέπεται νὰ θεωρηθῆ ὡς μηδέν, ἀλλὰ δέον νὰ προὑποτεθῆ ὡς ὁ πραγματικὸς πυρὴν τῆς ὑπάρξεώς μας καὶ ὡς τὸ θεμέλιον τῆς πραγματικῆς ἡμῶν οὐσίας. Ἀπὸ τῆς ἀπόψεως ταύτης εἶνε ἀνάγκη νὰ γίνῃ ἐπίσης καταληπτὴ ἡ σχέση ἡμῶν πρὸς τὸ δέον, ἄρα κατὰ τελευταῖον λόγον πρὸς τὸν ἠθικὸν νόμον. Διότι ὁ ἠθικὸς νόμος δὲν ἀναφέρεται μόνον πρὸς τὴν ἐξωτερικὴν πλευρὰν τοῦ ὄντος ἡμῶν, ἀλλὰ πρὸς τὸ κέντρον τῆς ἐσωτερικῆς ἡμῶν ζωῆς. Τὰ ἔναντι τοῦ ἠθικοῦ νόμου παραπτώματα δὲν σημαίνουσιν ἀπλῶς σφάλματα διαπραττόμενα ὑφ' ἡμῶν,

ἀλλὰ ἐλαττώματα ἡμῶν σημαίνουσι παραίτησιν ἀπὸ τῆς ἀνθρωπίνης ἡμῶν ἀξιοπρεπείας καὶ θέτουσιν ἐν κινδύνῳ τὴν κυρίαν ἔννοιαν τῆς ὑπάρξεως ἡμῶν. Πᾶσα ἠθικότης πρέπει συνεπῶς νὰ συνδεθῇ ὅπως δῆποτε πρὸς τὸν μεταφυσικὸν πυρῆνα τῆς ὑπάρξεώς μας. Τὴν συνοχήν μεταξὺ τῆς θεωρίας ταύτης περὶ τῆς σπουδαιότητος τοῦ ἠθικοῦ νόμου διὰ τὴν ὑπαρξίν ἡμῶν καὶ τῆς θεωρίας περὶ τῆς νοητῆς ἡμῶν οὐσίας πραγματοποιεῖ ἡ θεωρία περὶ τῆς ἐλευθερίας.

Τὸ τί εἶνε πράγματι τὸ ἐγὼ ὡς πρᾶγμα καθ' ἑαυτὸ θὰ παραμείνῃ ἀγνωστον δι' ἡμᾶς, ὅπως δῆποτε ὅμως θὰ πρέπει νὰ ἀγγέλλῃ τὴν ὑπαρξίν του ἐν ἡμῖν δι' ὠρισμένου τινὸς τρόπου ἐνεργείας. Καίτοι δὲ ὁ τρόπος οὗτος τῆς ἐνεργείας δὲν θὰ ἀποκαλύπτῃ εἰς ἡμᾶς τὴν νοητὴν αὐτοῦ οὐσίαν, θὰ μᾶς δεικνύει ὅμως πάντως τὸν «νοητὸν χαρακτήρα» τοῦ ἐγώ. Ὁ νοητὸς οὗτος χαρακτήρ ἔχει διττὴν λειτουργίαν: ἀφ' ἑνὸς μὲν εἶνε βάσις τοῦ ψυχολογικῶς παρατηρουμένου ἐμπειρικοῦ ἡμῶν χαρακτήρος, ἀφ' ἑτέρου δὲ καὶ ταυτοχρόνως εἶνε ὁ κύριος ἀποδέκτης, εἰς τὸν ὁποῖον ἀπευθύνονται, ὁ μόνος εἰς τὸν ὁποῖον εἶνε δυνατὸν νὰ ἀπευθύνωνται, αἱ κατηγορηματικαὶ ἀπαιτήσεις τοῦ ἠθικοῦ νόμου. Διὰ τοῦτο καὶ δι' αὐτοῦ οἶονεὶ ὁμιλεῖ ἡ φωνὴ τοῦ ἠθικοῦ νόμου πρὸς τὸν ἐμπειρικὸν χαρακτήρα, δι' αὐτοῦ ἐπαναλαμβάνομεν διαρκῶς πρὸς τὸν ἑαυτὸν μας ὅτι θὰ ἔπρεπε νὰ εἴμεθα διάφοροι ἀφ' ὅ,τι εἴμεθα πραγματικῶς. Ἡ προϋπόθεσις διὰ τὴν ἀξίωσιν ταύτην τοῦ δέον εἶνε ὅτι εἴμεθα ἐλεύθεροι νὰ ἀκούσωμεν τὴν φωνὴν τῆς συνειδήσεως καὶ νὰ γίνωμεν καλλίτεροι χωρὶς καὶ νὰ ἐξασκεῖται πίεσις τις ἐφ' ἡμῶν. Ἡ ἐλευθερία ἐν τῇ αὐστηρᾷ (ἐννοιολογικῇ) σημασίᾳ εἶνε κατ' ἀρχὴν νοητὴ μόνον διὰ τῆς συνδέσεως τῶν πράξεων ἡμῶν πρὸς ἐν τοιοῦτον πρᾶγμα καθ' ἑαυτό, ὁποῖον θὰ ἦτο ὁ ἑαυτὸς μας. Ἀπὸ καθαρῶς θεωρητικῆς ἀπόψεως δὲν εἶνε δυνατὸν νὰ νοηθῇ ἡ ἐλευθερία, ἐν ὅσῳ ζητοῦμεν αὐτὴν ἐν τῷ ἐμπειρικῷ κόσμῳ τῶν φαινομένων (ἀντίθεσις τῆς τρίτης ἀντινομίας). Ἀπὸ θεωρητικῆς ἀπόψεως δύναται τοῦλάχιστον νὰ νοηθῇ ἐὰν φαντασθῶμεν αὐτὴν στερεῶς συνδεδεμένην πρὸς τὴν νοητὴν ἡμῶν οὐσίαν (θέσις τῆς τρίτης ἀντινομίας). Ἀπὸ πρακτικῆς δὲ ἀπόψεως ὄχι μόνον εἶνε δυνατὸν νὰ νοηθῇ καὶ εἶνε δυνατὴ, ἀλλ' εἶνε πραγματικὴ ὁ Kant χαρακτηρίζει αὐτὴν αὐ-

τόχημα ὡς «γεγονός», καίτοι τὸ γεγονός τοῦτο δὲν εἶνε δυνατόν νὰ ἀποδειχθῇ ἐντὸς τοῦ κόσμου τῶν φαινομένων, ἀλλὰ γίνεται καταφανὲς μόνον διὰ τοῦ ἠθικοῦ ἡμῶν συνειδότος. Ἡ ἐλευθερία ἐν ἠθικο-φιλοσοφικῇ ἐννοίᾳ δὲν ἐπιτρέπεται νὰ εἶνε ἀπλῶς «ἐμπειρικὴ ἐλευθερία» (ὡς π. χ. πᾶσα πολιτικὴ ἐλευθερία), διότι ἡ τοιαύτη ἐλευθερία εἶνε πάντοτε μόνον σχετικὴ, σημαίνει ἀπλῶς τὴν ἀπουσίαν οἰασδῆποτε ἰδιαιτέρας πιέσεως, ἀλλὰ δὲν δεικνύει καὶ γενικὴν αὐτοτέλειαν. Ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ τῆς ἠθικῆς θὰ πρόκειται μᾶλλον μόνον περὶ ἐννοιολογικῆς ἐλευθερίας, περὶ ἀνυποθέτου καὶ ἀπολύτου ἐλευθερίας, ἡ ὁποία θὰ εἶνε ἀνεξάρτητος ὄχι μόνον ἀπὸ ταύτην ἢ ἐκείνην τὴν αἰτίαν, ἀλλὰ ἀπὸ πᾶσαν οἰανδῆποτε αἰτίαν. Ἡ ἐννοιολογικὴ ἄρα αὕτη ἐλευθερία δὲν εἶνε δυνατόν νὰ εἶνε συνυφασμένη εἰς ἄλλωσιν αἰτίων καὶ ἀποτελεσμάτων, ἀλλὰ θὰ πρέπει ἀπὸ τῆς ἐλευθερίας νὰ ἀρχίζει ἀπαραιτήτως νέα ἄλλωσις ἐνεργειῶν. Ἡ αἰτία θὰ πρέπει νὰ εὑρίσκεται μόνον ἐν αὐτῇ ταύτῃ τῇ ἐλευθερίᾳ· θὰ εἶνε ἀνάγκη νὰ ὑπάρχη «αἰτιότης ἐκ τῆς ἐλευθερίας». Διότι μόνον ὅταν ἐν τῇ ἐλευθερίᾳ ὑπάρχει ἡ ἀνυπόθετος αὕτη ἰκανότης «νὰ γίνεται ἀρχὴ ἀφ' ἑαυτῆς», ἔχει νόημα νὰ λέγωμεν ὅτι τὸ δέον πρέπει νὰ εὔρη τὸ κορύφωμά του εἰς νόμον ἀπολύτως ὑποχρεωτικόν, εἰς ἠθικόν νόμον. Ὁ ἀπόλυτος χαρακτήρ τοῦ ἠθικοῦ νόμου ἀπαιτεῖ ἀπόλυτον (ἐννοιολογικὴν) ἐλευθερίαν· ἡ δὲ ἀπόλυτος αὕτη ἐλευθερία ἀπαιτεῖ νὰ ἔχη ὡς ἀφετηρίαν ἀπόλυτον ὑπαρξιν, ἡ ὁποία δὲν εἶνε δυνατόν νὰ ἔχη τὰς ῥίζας τῆς ἀλλαχοῦ εἰ μὴ εἰς τὸν νοητὸν κόσμον, δηλαδὴ ἀκριβῶς εἰς ἓν πρᾶγμα καθ' ἑαυτό. Διὰ τοῦτο λέγει ὁ Kant: «ἡ ἄρσις τῆς ἐννοιολογικῆς ἐλευθερίας θὰ κατέστρεφε ταυτοχρόνως καὶ πᾶσαν πρακτικὴν ἐλευθερίαν»¹⁾.

Ὅπως τὸ πρᾶγμα καθ' ἑαυτό, τὸ ἐκτὸς ἡμῶν ὑφιστάμενον, ἀγγέλλει ἑαυτὸ ὅταν προσβάλλον τὰ αἰσθητήρια ἡμῶν διεγείρει αὐτά, οὕτω καὶ τὸ πρᾶγμα καθ' ἑαυτό, τὸ ὁποῖον ἔχομεν ἐντὸς ἡμῶν, εἰδοποιεῖ περὶ τῆς ὑπάρξεώς του ὅταν διεγείρει τὴν ἡμετέραν συνείδησιν διὰ «ἐπιταγῶν» καὶ τελειωτικῶς διὰ τῆς «κατηγορηματικῆς ἐπιταγῆς». Βεβαίως δὲν λέγομεν ὅτι ὁ ἠθικὸς νόμος εἶνε εἰς ἡμᾶς

(¹) Κ. τ. Κ. Λ., Β, σελ. 562.

δεδομένος εὐθὺς ἀμέσως μὲ τὴν ὑπαρξίν μας· δὲν εἶνε δὲ δυνατόν νὰ εἶνε ἔμφυτος καὶ διὰ τὸν λόγον ὅτι πρέπει νὰ εἶνε γενικὸς καὶ ἀπόλυτος νόμος τοῦ δέον, τὸν ὁποῖον οὐδέποτε εἶνέ τις διὰ τῆς βίας ἠναγκασμένος νὰ ἀκολουθήσῃ (ὅπως τοὺς φυσικοὺς νόμους, οἱ ὁποῖοι εἶνε πάντοτε ὑποχρεωτικοί), ἀλλὰ τοῦναντίον εἶνέ τις πάντοτε ἐλεύθερος νὰ ἀκολουθήσῃ ἢ νὰ μὴ ἀκολουθήσῃ. Δὲν ἔχομεν τὸν ἠθικὸν νόμον εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ἐντὸς ἡμῶν, ἀλλὰ πρόκειται νὰ τὸν ἀποδεχθῶμεν ἐν τῇ ἡμετέρᾳ θελήσει· καὶ οὕτω μόνον γινόμεθα πράγματι ἐλεύθεροι, αὐτόνομοι ἄνθρωποι· μόνον οὕτω μεταβάλλεται ἡ ἐννοιολογικὴ ἐλευθερία εἰς πρακτικὴν ἢ ἠθικὴν ἐλευθερίαν. Ἡ «ἀποδοχὴ αὕτη τοῦ ἠθικοῦ νόμου ἐν τῇ ἡμετέρᾳ θελήσει» ἀντιστοιχεῖ κατὰ ταῦτα, ἐν τῷ πρακτικῷ πεδίῳ, πρὸς ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ἐν τῷ θεωρητικῷ πεδίῳ ἀπεκαλεῖτο «ἀρχέγονος ἀπόκτησις». Ἐπειδὴ ὅμως δὲν πρόκειται ἐνταῦθα μόνον περὶ ὠρισμένου τρόπου διαγωγῆς, ἀλλὰ ταῦτοχρόνως καὶ περὶ τοῦ κέντρου, περὶ τῆς νοητῆς οὐσίας τοῦ ἀνθρώπου, διὰ τοῦτο δὲν εἶνε δυνατόν εἰς τὴν «παραδοχὴν τοῦ ἠθικοῦ νόμου ἐν τῇ θελήσει» νὰ ἀντιστοιχῇ μόνον «ἰκανότης» τις, ἢ ὁποία νὰ ἐνασκῆται ἢ νὰ μὴ ἐνασκῆται, ἀλλὰ πρέπει νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι ἐν ἐκάστῳ ἀνθρώπῳ ὑπάρχει ἐξ ὑπαρχῆς κἀτι τι ἐν εἴδει «πρακτικοῦ Λόγου», ὅτι ὑπάρχει ἐν τῷ ἀνθρώπῳ «ἠθικὴ τις προδιάθεσις», «μία καλὴ ἀρχή», ἢ ὁποία κατὰ ἀκαθόριστον τρόπον μᾶς ὤθει πρὸς τὸν ἀπελευθερωτικὸν ἠθικὸν νόμον καὶ οἶονεὶ συμφωνεῖ ἤδη πρὸς αὐτὸν καὶ πρὶν ἀκόμη τὸ ἐγὼ ἀποδεχθῆναι τὸν ἠθικὸν τοῦτον νόμον ἐν τῇ θελήσει του μὲ πλήρη συνείδησιν αὐτοῦ.

Ἐκ τῆς θεωρίας ταύτης περὶ τῆς συσχετίσεως τῆς ἠθικότητος πρὸς τὴν ἐννοιολογικὴν ἐλευθερίαν καὶ πρὸς τὸν νοητὸν χαρακτῆρα φαίνεται ἐκ πρώτης ὄψεως ὅτι προκύπτουσι συμπεράσματα τὰ ὁποῖα καθιστῶσιν ἀδύνατον οἵανδήποτε παιδαγωγικὴν ἠθικοποίησιν. Ἡ ἐννοιολογικὴ ἐλευθερία δὲν εἶνε κατ' οὐδένα λόγον δυνατόν νὰ χρησιμεύσῃ ὡς βᾶσις ἠθικοῦ ἐπηρρασμοῦ τοῦ ἐγὼ (1). Ὁ παιδαγωγὸς

(1) Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο ἀρχίζει ἡ παιδαγωγικῶς βᾶσιμος κριτικὴ τοῦ Herbart ἐναντίον τῆς περὶ ἐλευθερίας θεωρίας τοῦ Kant: «Φιλοσοφικά συστήματα εἰς τὰ ὁποῖα γίνονται παραδεκτὰ εἴτε μοιραιοδοξία εἴτε ἐννοιολογικὴ

δὲν εἶνε ποτὲ εἰς θέσιν νὰ βεβαιώσῃ ἂν ὁ ἀνατρεφόμενος ἔχη κατ' ἀρχὴν ἰδέαν περὶ ἠθικότητος, ἂν ἔχη τὴν θέλησιν νὰ ἐνεργῇ ἐκ καθήκοντος, πρὸς χάριν τοῦ ἠθικοῦ νόμου, ἂν παρεδέχθῃ ἐν τῇ θελήσει του τὸν νόμον τοῦτον, ἢ ἂν ἀπλῶς ἐκτελῇ ὠρισμένας πράξεις αἱ ὁποῖαι ἐξωτερικῶς μόνον συμφωνοῦσι πρὸς τὸν ἠθικὸν νόμον, ἂν τουτέστιν εἶνε ἠθικῶς διατεθειμένος ἢ ἂν εἶνε ἀπλῶς νομοταγής. Ὁ παιδαγωγός, ἐπὶ πλεόν, δὲν εἶνε ποτὲ εἰς θέσιν νὰ ἔλθῃ ἀπ' εὐθείας εἰς ἐπαφὴν πρὸς τὸν νοητὸν χαρακτῆρα τοῦ ἀνατρεφόμενου, διότι οὗτος δὲν εἶνε δυνατὸν νὰ γνωσθῇ· ἐπειδὴ δὲ ἀνήκει εἰς τὸ πρᾶγμα καθ' ἑαυτό, καὶ συνεπῶς ὑφίσταται ἐκτὸς τοῦ χρόνου, δὲν εἶνε ἐπιδεκτικὸς μετατροπῆς διὰ τῶν χρονικῶς καθωρισμένων ἐπιδράσεων τοῦ παιδαγωγοῦ. Διὰ τοὺς δύο λοιπὸν τούτους λόγους: πρῶτον διότι δὲν εἶνε δυνατὸν νὰ τὸ πλησιάσῃ τις καὶ δεύτερον διότι δὲν εἶνε δυνατὸν νὰ ἐπηρεασθῇ, λέγομεν ὅτι τὸ νοητὸν ἔγὼ εἶνε κατ' οὐσίαν ἐντελῶς ἀνεπίδεκτον ἀγωγῆς. Ὁ παιδαγωγός εἶνε τὸ πολὺ εἰς θέσιν νὰ ἐνεργήσῃ διὰ ἐμπειρικῶν ἐπιδράσεων ἐπὶ τοῦ ἐμπειρικοῦ χαρακτῆρος τοῦ ἀνατρεφόμενου προπαρασκευάζων οὕτω τὴν ἐμφάνισιν τῆς αἰτιότητος ἐξ ἐλευθερίας, δύναται ἐν πάσῃ περιπτώσει νὰ δημιουργήσῃ εὐνοϊκὰς συνθήκας διὰ τὴν πραγματοποίησιν τῆς εἰδικῆς διαθέσεως ἢ ὁποῖα νὰ εἶνε ἀποφασισμένη νὰ ἐνεργῇ «ἐκ καθήκοντος» καὶ «χάριν τοῦ ἠθικοῦ νόμου». Δὲν εἶνε ὅμως εἰς θέσιν νὰ δημιουργήσῃ ἠθικότητα, μάλιστα δὲν εἶνε καὶ δυνατὸν νὰ θέλῃ νὰ προκαλέσῃ τοιαύτην, ἀφοῦ πᾶσα ἠθικότης βασίζεται ἐπὶ αὐτονομίας, ἀφοῦ αὕτη πρέπει νὰ ἔχη ὡς προϋπόθεσιν τὴν αὐτοτέλειαν, τὴν ἐκουσίαν ἀναγνώρισιν τοῦ ἠθικοῦ δέον ἂν θέλῃ πράγματι νὰ εἶνε ἠθική. Εἶνε ἀντίφασις τὸ

ἐλευθερία, ἀποκλείουσιν αὐτὰ ἑαυτὰ ἐκ τῆς παιδαγωγικῆς, διότι δὲν εἶνε εἰς θέσιν νὰ δεχθῶσιν ἐν ἑαυτοῖς ἀνευ ἀνακολουθίας τὴν ἔννοιαν τοῦ ἐπιδεκτικοῦ μορφώσεως ἢ ὁποῖα δεικνύει τὴν μετάβασιν ἀπὸ τοῦ ἀκαθορίστου εἰς τὴν σταθερότητα» (Umriss pädagogischer Vorlesungen, 1835, § 3 Pädagogische Schriften ἐκδ. O. Willmann und Th. Fritzsche, τομ. II, 3η ἐκδ. 1914, σελ. 9—13 σημ.). Ὡς τυπικὸν παράδειγμα παιδαγωγικῶν ἀγόνου μοιροδοξίας ἀναφέρει ὁ Herbart τὴν Ἠθικὴν τοῦ Σπινόζα, ἢ ὁποῖα περιπίπτει εἰς τὸ ἀντίθετον ἄκρον ὅπως καὶ ἡ περὶ ἐλευθερίας θεωρία τοῦ Kant (πρβλ. π.χ. Herbart. Einleitung in die Philosophie, ἐκδ. Häntsche, 1912, § 128 σημ. 1).

νά θέλη τις νά ἀναθέσῃ εἰς τὸν παιδαγωγὸν νά πράξῃ καὶ τὸ ὁποῖον μόνον ὁ ἀνατρεφόμενος εἶνε εἰς θέσιν νά πράξῃ, τουτέστι τὴν ἠθικοποίησιν τοῦ ἰδίου ἑαυτοῦ του (1).

Εἶνε ἄρα ἀπαραίτητον νά παραδεχθῶμεν ὅτι τὸ νοητὸν ἐγὼ εἶνε παιδαγωγικῶς ἀνεπίδεκτον ἐπιρροῆς. Καὶ ὅμως ἡ ἔννοια αὕτη τοῦ ἐγὼ χαρακτηρίζει εἰς πολὺ μεγαλείτερον βαθμὸν τὴν μορφήν τῆς ἠθικῆς παιδαγωγικῆς τοῦ Kant ἀφ' ὅ,τι ἡ ἔννοια τῆς (παιδαγωγικῶς ὁμοίως ἀνεπίδεκτου ἐπηρεασμοῦ) ἐννοιολογικῆς ἀρχῆς τοῦ ἐγὼ ἐχαρακτήριζε τὴν ἔννοιαν τῆς ἀγωγῆς. Ἀκριβῶς ὡς ἐκ τοῦ ἀνεπίδεκτου ἐπηρεασμοῦ τοῦ ἐγὼ καθ' ἑαυτὸ εἶνε ἀνάγκη ἡ ἠθικοποίησις νά χαρακτηρισθῇ ὡς ἀγωγή καὶ οὐχὶ ἀπλῶς ὡς γύμνασις ἢ ἐξάσκησις. Καὶ οὕτω εἶνε εἰς θέσιν ἡ ἠθικὴ παιδαγωγικὴ τοῦ Kant νά ἀποφύγῃ πρὸ παντὸς δύο σφάλματα: 1) Ἀφοῦ ὁ ἠθικὸς νόμος ἀποτελεῖ τὴν ὑψίστην ἔννοιαν καὶ σκοπὸν τῆς ἡμετέρας ὑπάρξεως, δὲν ἐπιτρέπεται κανὲν ὄν, τὸ ὁποῖον νά δύναται νά κάμῃ ἴδιον τὸν τελικὸν τοῦτον σκοπὸν, ἄρα κανεὶς παρὼν ἢ μέλλον ἄνθρωπος, νά χρησιμοποιηθῇ ποτὲ ὡς ἀπλοῦν μέσον πρὸς σκοπὸν τινα, ἀλλ' ἕκαστος πρέπει νά θεωρηθῇ ὡς αὐτοτελὴς προσωπικότης, ὡς «σκοπὸς ἑαυτοῦ». 2) Ἀφοῦ ἡ ἠθικότης βασιίζεται ἐπὶ τῆς αὐτοτελοῦς παραδοχῆς τοῦ ἠθικοῦ νόμου, διὰ τοῦτο δὲν δύναται ἡ ἀρετὴ νά ἀποκτηθῇ διὰ συνηθείας. «Ἡ ἀρετὴ εἶνε διαρκῶς ἐν προόδῳ καὶ ὅμως ἀρχίζει διαρκῶς ἀπὸ τὴν ἀρχήν». Τὰ ἀξιώματα τῆς ἠθικῆς «δὲν εἶνε δυνατὸν νά βασιίζωνται, ὅπως τὰ τεχνικὰ τοιαῦτα, ἐπὶ συνηθείας»· καθ' ὅσον «καὶ ἐν ἡ ἀκόμη περιπτώσει καθίστατο συνηθεία ἢ ἐξάσκησις αὐτῶν» θὰ ἔχανε τότε «τὸ ὑποκείμενον τὴν ἐλευθερίαν του ἐν τῇ ἐκλογῇ τῶν ἀρχῶν του... ἢ ὁποία, ὡς εἴπομεν, ἀποτελεῖ τὸ χαρακτηριστικὸν πράξεως ἐκ καθήκοντος γινομένης». Ἀρετὴ εἶνε ἡ ἠθικὴ δύναμις ἐν τῇ ἐκπληρώσει τοῦ καθήκοντος ἢ ὁποία ποτὲ δὲν πρέπει νά γίνῃ συνηθεία ἀλλὰ πρέπει πάντοτε νά ἀπορρέῃ ἐκ νέου καὶ αὐτομάτως ἐκ τοῦ τρόπου τοῦ διανοεῖσθαι» (2). Τὸ παιδαγωγικῶς ἀνεπίδεκτον

(1) Πρὸβλ. *Metaphysik der Sitten*. Ἄπαντα, ἔκδ. Ἀκαδ. τομ. VI, σελ. 386.

(2) *Metaphysik der Sitten*. Ἀπ. ἔκδ. Ἀκαδ. τομ. VI, σελ. 409.—*Anthro-*

ἐπηρεασμοῦ τοῦ νοητοῦ ἐγὼ θεμελιοῖ συνεπῶς: πρῶτον ὅτι ἡ ἠθικὴ αὐτοῦ αὐτοτέλεια καὶ ἀξιοπρέπεια πρέπει νὰ εἶνε σεβαστή, καὶ δεύτερον ὅτι ἡ συνείδησις τῆς εὐθύνης του πρέπει νὰ εἶνε ἀνά πᾶσαν στιγμὴν ζωηρὰ καὶ οὐδέποτε νὰ ἀποκοιμηθῇ διὰ συνηθειῶν καὶ ἔξεων (καὶ ὅταν ἀκόμη πρόκειται περὶ λεγομένων «καλῶν ἔξεων»). Ὁ παιδαγωγὸς ἔχει ἄρα καὶ εἰς τὰς δύο περιπτώσεις νὰ ἐξασκήσῃ ἀρνητικὰς καὶ ὄχι θετικὰς λειτουργίας, ἔχει καθῆκον νὰ ἐμποδίσῃ τὴν ἐλάττωσιν τῆς ἠθικῆς ἀξιοπρεπείας καὶ τὴν νάρκην τοῦ ἀνατρεφομένου. Ἀλλὰ θετικῶς νὰ δώσῃ εἰς ἑαυτὸν τὴν δέουσαν ἀξιοπρέπειαν καὶ νὰ διατηρήσῃ ζωηρὰν τὴν συνείδησιν τῆς ἰδίας εὐθύνης, τοῦτο κυρίως μόνος ὁ ἀνατρεφόμενος εἶνε εἰς θέσιν νὰ τὸ πράξῃ.

Πάντως ὅμως ἔχει καὶ ὁ παιδαγωγὸς νὰ ἐνασκήσῃ δύο ὡς θετικὰς χαρακτηριστέας λειτουργίας, οἷονεὶ βοηθητικὰς ἐνεργείας ἐν τῇ πραγματοποιήσει τῆς ἠθικότητος. Περὶ τῶν βοηθητικῶν τούτων λειτουργιῶν πραγματεύεται ῥητῶς ὁ Kant ἐν τῇ μεθοδολογίᾳ τῆς «Μεταφυσικῆς τῶν Ἠθῶν» ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἠθικὴ Διδακτικὴ» καὶ «Ἠθικὴ Ἀσκητικὴ⁽¹⁾». Ἡ ἀρετὴ «δὲν εἶνε ἔμφυτος» ἀλλ' «ἐπίκτητος»· ἄρα ὀφείλει νὰ εἶνε ὅπωςδήποτε διδακτὴ. Ἐννοεῖται ὅμως ὅτι ὁ διδάσκαλος τῆς ἠθικῆς δὲν πρέπει νὰ θέλῃ νὰ εἰσαγάγῃ ἐντὸς τοῦ ἀνατρεφομένου κᾶτι ἐντελῶς νέον διότι θὰ παρεκωλύετο οὕτως ἡ ἠθικὴ αὐτοῦ αὐτοτέλεια, ἡ αὐτονομία αὐτοῦ. Ἡ ἀρετὴ εἶνε διδακτὴ μόνον ἐν τῇ ἐννοίᾳ τοῦ Σωκράτους, ὅταν δηλαδὴ ὁ διδάσκαλος χρησιμεύει οἷονεὶ διὰ νὰ ἐκμαιεύσῃ τὴν ἠθικὴν συνείδησιν τοῦ ἀνατρεφομένου. Εἶνε δυνατὸν καὶ ἐπιτρέπεται νὰ προὑποθέσωμεν ὅτι ὁ ἀνατρεφόμενος φθάνει μόνος του, μὲ τὴν τοιαύτην μαιευτικὴν βοήθειαν, εἰς τὰς ἀρχὰς τῆς ἠθικῆς ἀκριβῶς διότι ἐν ἐκάστῳ ἀνθρώπῳ ὑφίσταται ἐξ ὑπαρχῆς ἤδη «ἠθικὴ προδιάθεσις», ἤδη «πρακτικὸς τις Λόγος», μάλιστα «μεταφυσικὴ τις τῶν ἠθῶν», καίτοι «γενικῶς κατ' ἀόριστον τρόπον»⁽²⁾. Διὰ τοῦτο εἶνε δυνατὸν νὰ γί-

rologie. Ἄπ. ἔκδ. τομ. VII, σελ. 147.

(¹) Ἄπ. ἔκδ. Ἀκαδ. τομ. VI, σελ. 477—485.

(²) Metaphysik der Sitten. Ἄπ., ἔκδ. Ἀκαδ. τόμ. VI, σελ. 216—217, πρὸς σελ. 376.

νεται λόγος ἐνταῦθα περὶ βαθμιαίας διδαχῆς· ἡ δὲ πείρα ἐπιβεβαιοῖ, ὅτι ἄνθρωποι προηγμένοι τὴν ἡλικίαν καὶ παιδιὰ (μάλιστα καὶ δεκαετῆ τοιαῦτα) εὐχαρίστως παρακολουθοῦσι καὶ τὴν πλέον ἀνιαρὰν ἐξέτασιν ἠθικῶν προβλημάτων, ἐνῶ ἐπὶ καθαρῶς θεωρητικῶν ζητημάτων κάμπτεται εὐκόλως ἡ προσοχή των. Ἐκ τούτου εἶνε δυνατόν νὰ συμπεράνη τις ὅτι διὰ τὴν ἠθικότητα δὲν ἀπαιτεῖται νὰ παραχθῆ ἄλλ' ἀρκεῖ νὰ ἀχθῆ εἰς τὴν συνείδησιν. Ἡ διδασκαλία ἄρα τῆς ἠθικῆς δύναται κατ' οὐσίαν νὰ λαμβάνη τὴν κατηχητικὴν μορφήν· αὐτὸς δὲ ὁ Kant ἀναφέρει ὡς παράδειγμα διάφορα «ἀποσπάσματα μιᾶς ἠθικῆς κατηχήσεως» (1). Δὲν θὰ ἦτο ἐπιτυχὴς ἡ χρησιμοποίησις τῆς παρομοιώσεως τοῦ Πλάτωνος περὶ τῆς αἰφνιδίως ἀναπηδώσεως φλογός· ἄλλ' ἐνταῦθα, ἐξ ὅλου τοῦ συστήματος τοῦ Kant, εἶνε ἡ μόνη θέσις ὅπου, ὅπως καὶ παρὰ τῷ Leibniz, ἐπιτρέπεται νὰ γίνεταί λόγος περὶ βαθμιαίας ἀποκαθάρσεως σκοτεινῶν συμβεβηκότων, περὶ συνεχοῦς ἀναπτύξεως ὑπαρχουσῶν ἤδη προδιαθέσεων. Ἡ ἐνεργὸς ἀπόφασις νὰ παραλάβῃ ἐν τῇ ἰδίᾳ ἑαυτοῦ θελήσει τὸν ἠθικὸν νόμον ἀνάγκη, φυσικῶς τῷ λόγῳ, νὰ ληφθῆ κάποτε ὑπὸ τοῦ ἀνατρεφομένου αἰφνιδίως καὶ ὀριστικῶς. Δὲν ἔπεται ὅμως ἐκ τούτου ὅτι καὶ αὕτη ἡ παράστασις τοῦ ἠθικοῦ νόμου πρέπει αἰφνιδίως νὰ ἔλθῃ εἰς τὴν συνείδησίν του (ὅπως π. χ. ἡ ἀρχὴ τοῦ ἐγώ), ἀλλὰ εἶνε δυνατόν νὰ γνωρίσῃ τοῦτον βαθμηδὸν καὶ κατ' ὀλίγον. Τοῦτο ἀποτελεῖ τὴν μόνην θετικὴν συνέπειαν διὰ τὴν ἠθικὴν παιδαγωγικὴν τοῦ Kant· ἄλλως τε γίνεται ἤδη κατ' οὐσίαν καταφανής, ἐκ τοῦ ὅτι ὁ ἠθικὸς νόμος εὐρίσκεται ἤδη εἰς ἰδιαιτέρως στενὴν σχέσιν πρὸς τὴν ὑπαρξίν μας διὰ τοῦ νοητοῦ χαρακτηῆρος.

Ἡ δευτέρα θετικὴ συνέπεια συνίσταται ἐν τούτῳ, ὅτι εἶνε δυνατόν νὰ «ἐξασκηθῆ» τις εἰς τὸ νὰ κάμνῃ εὐχαρίστως τὸ καθήκον του, καίτοι «ἕξις» περὶ αὐτὴν τὴν ἐκπλήρωσιν τοῦ καθήκοντος εἶνε ἀδύνατος, μάλιστα αὕτη αὕτη ἡ ἰδέα τῆς ἕξεως εἶνε καθ' ἑαυτὴν ἀντιφατικὴ. Διὰ τὴν ἐκπλήρωσιν τοῦ καθήκοντος εἶνε ἀνάγκη εἰς ἑκάστην περίπτωσιν νὰ ληφθῆ ἡ σχετικὴ ἀπόφασις· διὰ νὰ λαμβάνῃ τις ὅμως τὴν ἀπόφασιν ταύτην μὲ χαρὰν καὶ ἀγάπην, μὲ «θαρραλέαν καὶ χαρούμενην ψυχικὴν διάθεσιν», ἡ ἄσκησις εἶνε δυνατὴ καὶ

(1) Metaphysik der Sitten. Ἄπ. ἔκδ. Ἀκαδ. τόμ. VI, σελ. 480—482.

μάλιστα ποθητή. Ἡ «ἠθικὴ ἀσκητικὴ» εἶνε κατὰ ταῦτα παρὰ Kant ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετον τῆς ὑπ' αὐτοῦ ἀποκαλουμένης «μοναχικῆς ἀσκητικῆς», ἡ ὁποία ἐνεργεῖ μὲ «μαρτύρια καὶ τυραννίαν τῆς σαρκός». Εἶνε ἐντελῶς ἐσφαλμένον νὰ λέγη τις ὅτι ὁ Kant ἀπαιτεῖ αὐστηρότητα διακειμένην ἐχθρικῶς πρὸς τὸν κόσμον καὶ τὴν ζωὴν, καθόσον ὅταν ἐπιβάλλει ἡ ἐνέργεια νὰ γίνεται ἐκ «καθήκοντος» καὶ ὄχι ἐξ «εὐχαριστήσεως» δὲν θέλει διὰ τούτου νὰ ἀποκλείσῃ νὰ ἐκτελεῖται τὸ καθήκον «καὶ μὲ εὐχαρίστησιν». Τοῦναντίον: εἰς τὴν ἀρετὴν ἀνάγκη νὰ «προστίθεται καὶ χαρούμενη ψυχικὴ διάθεσις», πρέπει νὰ τὴν «συνοδεύῃ» καὶ ἡ «χαρά». Μάλιστα πρέπει κανεὶς, καὶ ἐπιτρέπεται, νὰ φθάσῃ εἰς «εὐχάριστον ἀπόλαυσιν τῆς ζωῆς». Μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι τὸ τελευταῖον τοῦτο δὲν πρέπει νὰ εἶνε ἐλατήριον διὰ τὴν ἐκπλήρωσιν τοῦ καθήκοντος, ἀλλὰ δευτερεύουσα αὐτῆς συνέπεια. Ἀκριβῶς τὰ συνοδεύοντα τὴν ἐκπλήρωσιν τοῦ καθήκοντος φαινόμενα ταῦτα δύναται καὶ ὀφείλει νὰ καλλιεργῇ ὁ παιδαγωγός· ἡ δὲ καλλιέργειά των εἶνε δυνατὴ ἄνευ ζημίας τῆς κυρίως ἠθικότητος διότι ὁ παιδαγωγός δὲν δύναται κατ' ἀρχήν, ὡς εἴπομεν, νὰ ἐγγίσῃ ἠθικοπαιδαγωγικῶς τὰς βάσεις τῆς ὑπάρξεως τοῦ ἀνατρεφόμενου, διότι αἱ ἠθικοπαιδαγωγικαὶ ἐπιρροαὶ δὲν εἶνε δυνατὸν ποτὲ νὰ ἔλθωσιν εἰς σύγκρουσιν πρὸς τὰ ἀληθῶς ἠθικὰ ἐλατήρια τῆς ψυχικῆς διαθέσεως ὅταν ὁ ἀνατρεφόμενος ἔλαβε πράγματι συνείδησιν τῶν ἐκ καθήκοντος ἐλατηρίων τούτων ἡ).

Ἐξετάζοντες τὴν πρὸς ἀλλήλας σχέσιν τῶν τριῶν ἐννοιῶν τοῦ ἐγὼ παρὰ Kant εὐρίσκομεν μὲν ὅτι ἡ ψυχολογικὴ ἐννοια τοῦ ἐν-υπάρχοντος ἐγὼ-ὡς-ἀντικειμένου καὶ ἡ γνωσεολογικὴ ἐννοια τοῦ ἐγὼ-ὡς-ὑποκειμένου συνδέονται πρὸς ἀλλήλας, βλέπομεν ὅμως ὅτι

(¹) Διὰ τοῦτο καὶ ὁ Kant, ἐν τῇ «ἠθικῇ ἀσκητικῇ» ἐκφράζεται ὑπὲρ τῆς «χαρούμενης καρδιᾶς» τοῦ Ἐπικούρου καὶ ἐναντίον τῆς αὐστηρότητος τῶν Στωϊκῶν (Metaphysik der Sitten. Ἄπ. ἐκδ. Ἀκαδ. τόμ. VI, σελ. 484/485). Ὅπως δὴποτε ὅμως εἶνε ἀνάγκη νὰ ποραδεχθῶμεν, ὅτι ἡ θεωρία αὕτη τῆς ἀσκήσεως εἰς τὴν «χαρούμενη καρδιά» παρὰ Kant γεννᾷ τὴν ἐντύπωσιν ὅτι προσετέθη κατόπιν συνεπείᾳ συλλογισμοῦ ἀποσκοποῦντος εἰς τὴν ἐκλαίκευσιν αὐτῆς καὶ ὅτι δὲν εὐρίσκεται ἤδη ἐξ ὑπαρχῆς ἐν αὐτῇ τῇ ἀρχῇ τῆς ἠθικῆς.

ἡ μεταφυσικὴ ἔννοια τῆς ὑπερβατικῆς βάσεως τῆς ὑπάρξεως τοῦ ἐγὼ δὲν περιλαμβάνεται κυρίως ἐν τῇ συσχείσει ταύτη. Ἡ νοητὴ οὐσία τοῦ ἐγὼ ὑφίσταται κεχωρισμένως δι' ἑαυτήν, διότι ὁ Kant θεωρεῖ αὐτὴν ὡς πρᾶγμα καθ' ἑαυτό, μὴ δυνάμενον νὰ γνωσθῆ ἢ νὰ ἐπηρεασθῆ καθ' οἷονδήποτε τρόπον. Ἐπειδὴ ὅμως εἰς τοῦτο ἀκριβῶς τὸ πρᾶγμα καθ' ἑαυτό κεῖται ἡ ἀπαρχὴ τῆς ἐννοιολογικῆς ἡμῶν ἐλευθερίας, καὶ ἔπειδὴ τελειωτικῶς εἰς αὐτὸ θὰ ἀναφερθῆ ὁλόκληρος ἡ ἠθικὴ, διὰ τοῦτο δὲν εἶνε δυνατόν νὰ συνδεθῆ ἀπ' εὐθείας ἡ πρακτικὴ φιλοσοφία πρὸς τὴν θεωρητικὴν τοιαύτην· διὰ τοῦτο καὶ αἱ ἀπαρχαὶ μιᾶς θεωρίας τῆς κοινωνίας ἐπὶ γνωσεολογικῶν βάσεων δὲν εἶνε δυνατόν νὰ χρησιμεύσωσι παρὰ Kant καὶ διὰ τὴν φιλοσοφίαν τῆς ἠθικῆς, καθόσον αἱ κοινωνικαὶ σχέσεις ἀνθρώπου πρὸς ἄνθρωπον πραγματοποιοῦνται μέσον τοῦ κόσμου τῶν φαινομένων. Εἶνε ἀληθές ὅτι ὁ Kant τονίζει εἰδικῶς ὅτι: «ὁ ἄνθρωπος ὡς ἐκ τοῦ λογικοῦ του εἶνε προωρισμένος νὰ ζῆ ἐν κοινωνίᾳ μετ' ἄλλων ἀνθρώπων καὶ ἐν αὐτῇ, διὰ τῆς τέχνης καὶ τῆς ἐπιστήμης, νὰ μορφοῦται νὰ ἐκπολιτίζεται καὶ νὰ ἠθικοποιεῖται»¹⁾· ἡ συμβολὴ ὅμως τῆς ἐν κοινωνίᾳ ζωῆς εἰς τὴν ἠθικοποίησιν εἶνε, κατὰ τὸν Kant, πολὺ μικρά, ὡς προκύπτει τοῦτο ἐκ τῆς διδασκαλίας αὐτοῦ περὶ διδακτικῆς καὶ ἀσκητικῆς.

Πρῶτος ὁ Fichte ἀποκατέστησε στενωτάτην συνοχὴν μεταξὺ τῶν τριῶν ἐννοιῶν τοῦ ἐγὼ. Παραμερίσας δὲ πᾶν οἷονδήποτε μὴ ἐπιδεκτικὸν γνώσεως πρᾶγμα καθ' ἑαυτό, ἦρε ταῦτοχρόνως καὶ τὸ χάρισμα μεταξὺ θεωρητικῆς καὶ πρακτικῆς φιλοσοφίας. Ὁ κόσμος τῶν αἰσθήσεων ἀποκτᾷ οὕτω παρ' αὐτῷ ἐντελῶς νέαν σπουδαιότητα ὡς «σφαῖρα τῆς ἐκτελέσεως τοῦ καθήκοντος ἡμῶν». Εἶνε ἀληθές ὅτι καὶ ἐν τῇ περὶ ἐπιστήμης θεωρίᾳ τοῦ 1794 χρησιμεύει ὡς ἀφετηρία ἡ ἐννοιολογικὴ ἀρχὴ τοῦ ἐγὼ, ἡ ὁποία παρὰ τῷ Fichte λαμβάνει τὸ ὄνομα «ἀπόλυτον ἐγὼ»· τοῦτο ὅμως καθορίζεται περαιτέρω, καὶ προικίζεται διὰ διαρκῶς περισσοτέρων συγκεκριμένων ἰδιοτήτων, διὰ τῆς δημιουργίας σχέσεως ἀμοιβαίου καθορισμοῦ πρὸς τὸ μὴ-ἐγὼ καὶ τῆς παρεμβολῆς ὁλονὲν περισσοτέρων νέων ἐνδιαμέσων μελῶν μεταξὺ τῶν δύο ἐκείνων ἄκρων. Οἱ οὕτω βαθμηδόν

(¹) Ἀνθρωπολογία. Ἀπ. ἐκδ. Ἀκαδ. τόμ. VIII, σελ. 324/325.

προσθεθέντες (ὄχι ἐκ τῆς ἀρχῆς τοῦ ἐγὼ ἐκθλιβέντες) παράγοντες λαμβάνονται πρωτίστως ἐκ τῶν ὑπὸ τοῦ Kant ἀποκαλουμένων ἀρχῶν a priori, κατόπιν ὅμως καὶ ἐκ τοῦ συνόλου τῶν ἐμπειρικῶν ἐντυπώσεων ὡς ὁ Kant ἀποκαλεῖ τὴν ἐσωτερικὴν αἴσθησιν. Ἡ «δημιουργικὴ δύναμις τῆς φαντασίας», ἡ ὁποία παρὰ τῷ Kant ἦτο ἀναγκαία μόνον διὰ τὴν σύνδεσιν τῶν κατηγοριῶν καὶ τῶν μορφῶν τῆς αἰσθήσεως, ἀποδεικνύεται ἐν τῇ μεθόδῳ ταύτῃ τοῦ ἀμοιβαίου καθορισμοῦ ὡς ἡ βασικὴ ἰκανότης τῆς συνειδήσεως. Καὶ αὕτη ὅμως ἡ θεμελιώδης ἰκανότης δὲν εἶνε εἰς θέσιν νὰ ἐξηγήσῃ τελείως τὴν συγκέντρωσιν τῆς σκέψεως τοῦ ἐγὼ ἐπὶ τῆς ἰδίας αὐτοῦ αὐτενεργείας καὶ ἐλευθερίας, ἀλλὰ μᾶλλον εἶνε ἀπαραίτητος ἢ ἀναφορὰ εἰς «ἄλλα πεπερασμένα λογικὰ ὄντα». Τὸ ἐγὼ δὲν δύναται νὰ διεκδικήσῃ δι' ἑαυτὸ ἐλευθέραν ἐνέργειαν ἐν τῷ κόσμῳ τῶν αἰσθήσεων χωρὶς νὰ ἀναγνωρίσῃ τοιαύτην καὶ εἰς ἄλλους, ἄρα χωρὶς νὰ παραδεχθῇ καὶ ἄλλα πεπερασμένα λογικὰ ὄντα πλὴν τοῦ ἑαυτοῦ του ¹⁾.

Οὕτω συνάγεται ἡ ὑπαρξίς τοῦ Σὺ, τοῦ ξένου ἐγὼ καὶ τῶν ἄλλων ἀνθρώπων καὶ ἔχει εὐρεθῆ ἢ μετάβασις ἀπὸ τῆς ἐννοίας τοῦ ἐγὼ (τοῦ ἀπολύτου ἐγὼ) πρὸς τὸ ἀτομικὸν ἐγὼ. Τὸ ἀτομικὸν τοῦτο ἐγὼ δὲν εἶνε ἀπλῶς συνέχεια τῆς γνώσεως ἀλλὰ πραγματοποιεῖ καὶ τοῦτο ἀληθῆ γνῶσιν· δὲν εἶνε ἀπλῶς συνέχεια πάσης κοινωνικῆς γενικῆς μορφώσεως, ἀλλὰ ζῆ πρᾶγματι ἐν κοινῷ· διὰ τοῦτο καὶ εἶνε ἐπιδεκτικὸν παιδαγωγικῶν ἐπιδράσεων. Ἐπειδὴ δὲ τείνει νὰ ἐξέλθῃ τῆς ἀτομικότητός του (διότι αὕτη δὲν εἶνε ποτὲ δυνατὸν νὰ καθορισθῇ ὀλοκληρωτικῶς, ἀλλὰ πάντοτε εὐρίσκει ἐμπόδιον εἰς ἓν μὴ ὑπερνηκθὲν μὴ-ἐγὼ καὶ ὠθεῖται πάντοτε πέραν ἑαυτῆς) διὰ τοῦτο ἀποβλέπει τὸ ἀτομικὸν τοῦτο ἐγὼ πρὸς μίαν ἀπείρως μεμακρυσμένην ἰδέαν ἢ ὁποία παρουσιάζει τὸ «ἐμπόδιον» ὡς ἐκβληθὲν, πρὸς μίαν κατάστασιν τοῦ ὀριστικῶς πραγματοποιηθέντος Λόγου, πρὸς τὸ «Ἐγὼ ὡς Ἰδέαν». Οὕτω φαίνεται παρὰ Fichte ὅτι ἡ ἐννοιολογικὴ ἀρχὴ τῆς ἐννοίας τοῦ ἐγὼ (τὸ ἐγὼ ὡς ὑποκείμενον τῆς κα-

(¹⁾ Grundlage des Naturrechts, 1796: Ἄπ. ἔκδ. J. H. Fichte, τόμ. III, σελ. 30. — Πρὸβλ. Ernst Bergmann: Fichte der Erzieher. 2a ἔκδ. 1928. Ἐναντίον τῆς ὑπὸ τοῦ Bergmann γενομένης ἐρμηνείας τῆς θεωρίας τῶν ἐπισημῶν δύναται νὰ προβληθῶσι πολλαὶ ἀντιρρήσεις.

θαράς αντιλήψεως) μετατρέπεται εἰς ἀπόλυτον ἐγὼ συνταυτιζόμενον πρὸς τὸ ἐγὼ-ὡς-ἀντικείμενον ἀφοῦ τὸ τελευταῖον τοῦτο ἀπεδείχθη ὡς περαιτέρω καθορισμός, ὡς συμπλήρωσις, τοῦ ἀπολύτου ἐγὼ εἰς ἀτομικὸν τοιοῦτον· ἐνῶ τοῦναντίον ἡ μεταφυσικὴ βάσις τῆς ὑπάρξεως φαίνεται τελείως ἀφαιρεθεῖσα ἀπὸ τὸ ἐγὼ, μεταβληθεῖσα εἰς ἀφθαστον ἰδέαν, εἰς ἰδέαν ἡ ὁποία ὄχι μόνον ἀποκλείει πᾶσαν θεωρητικῶς ὀριστικὴν γνῶσιν (ὅπως αἱ θεωρητικῶς ἀπλῶς κανονιστικαὶ ἰδέαι τοῦ Kant) ἀλλὰ καὶ μεταβάλλει πᾶσαν πρακτικὴν ἐκπλήρωσιν τοῦ καθήκοντος εἰς ἔργον ἀτελεύτητον. Βραδύτερον ὅμως (μετὰ τὴν φιλονεικίαν περὶ ἀθεϊσμοῦ τοῦ 1799) ἔλαβεν ὁ Fichte ἀκριβῶς τὴν βᾶσιν ταύτην τῆς ὑπάρξεως ὡς κύριον θέμα τῶν ἐρευνῶν αὐτοῦ καὶ εὔρεν αὐτὴν ἐν τῷ θεῷ. Εἶναι ὅπερ ἀποτελεῖ δι' ὅλα τὰ ἄτομα τὸ κοινὸν πρότυπον πάσης γνώσεως καὶ τὴν πηγὴν πάσης ὑπάρξεως. Ἐπὶ τούτων στηρίζεται κατόπιν ἡ θεμελιώδης ἰδέα τῆς ἐθνικῆς ἀγωγῆς, ὡς ἐξέθεσεν αὐτὴν ὁ Fichte ἐν ἔτει 1808 εἰς τοὺς «λόγους τοῦ πρὸς τὸ γερμανικὸν ἔθνος». Τὸ εἶναι ὅμως τοῦτο τοῦ Fichte, τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖ τὴν θρησκευτικὴν βᾶσιν πάσης ἀτομικῆς ὑπάρξεως, δὲν ἐπιτρέπεται νὰ νοηθῇ οὔτε ὡς ἐν ἐγὼ οὔτε ὡς πρᾶγμα ἐν τῇ συνήθει σημασίᾳ. Παρὰ ταῦτα ὅμως δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ὅτι: παρὰ τῷ Fichte ὑπερισχύει ἡ ἔννοια τοῦ ὑποκειμένου ἔναντι τῆς ἔννοιας τῆς οὐσίας, τὸ τοιοῦτον δὲ σημαίνει ταῦτοχρόνως θρίαμβον τῆς ἰδέας τῆς ἀγωγῆς ἔναντι παντὸς ἰδεώδους τῆς μορφώσεως. Τὸ ἀτομικὸν ἐγὼ δύναται βεβαίως ἐν μέρει νὰ ἀντικειμενικοποιηθῇ καὶ συνεπῶς εἶνε ἐπιδεκτικὸν διαπλάσεως· τὸ ἐν αὐτῷ ὅμως ἐπιδεκτικὸν διαπλάσεως δὲν εἶνε αὐτοτελής τις κύκλος τοῦ συνειδότος· ὑπόκειται (ἀκριβῶς ὅπως καὶ ὅλα τὰ λοιπὰ φαινόμενα τοῦ συνειδότος) εἰς τὸ ἀπόλυτον ἐγὼ τὸ ὁποῖον τείνει νὰ ὑποτάξῃ τὰ πάντα εἰς ἑαυτό. Καὶ οὕτω πᾶσα μὀρφωσις μεταβάλλεται παρὰ τῷ Fichte εἰς αὐτο-μὀρφωσιν, μάλιστα εἰς αὐτο-ἀγωγὴν διότι δὲν εἶνε δυνατόν νὰ νοηθῇ θεωρητικὸν συνειδὸς κεχωρισμένον τοῦ πρακτικοῦ συνειδότος, καὶ συνεπῶς οὔτε πνευματικὴ μὀρφωσις ἄνευ ἀγωγῆς τῆς θελήσεως.

Παρά τῷ Schelling τοῦναντίον προβάλλει εἰς τὴν πρώτην γραμμὴν ἀκριβῶς ἡ βάσις τῆς ὑπάρξεως τοῦ ἐγώ. Τὸ ἐγώ, φρονεῖ, ὁ Schelling, ὀφείλει προηγουμένως νὰ διατρέξῃ μίαν προπαρασκευαστικὴν ἱστορίαν ἐν τῇ φύσει, ἡ ὁποία δὲν εἶχε φθάσῃ ἀκόμη μέχρι τοῦ συνειδότος· διότι εἶνε ἀνάγκη νὰ ἔχῃ θεμελιωθῇ τὸ εἶναι πρὶν ἢ λάβει χώραν γνῶσις αὐτοῦ. Καὶ οὕτω, εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς, βλέπομεν ἐμφανιζομένην ἐν τῷ κέντρῳ τῆς φιλοσοφίας τοῦ Schelling τὴν ιδέαν μιᾶς ὀργανικῆς ἐξελίξεως· ὡς ἐκ ταύτης ἐγκαταλείπει ὁ Schelling τὴν μέθοδον τοῦ Fichte τοῦ ἀμοιβαίου καθορισμοῦ χωρὶς καὶ νὰ φθάσῃ εἰς τὴν διαλεκτικὴν μέθοδον τοῦ Hegel. Ἡ ιδέα τῆς ὀργανικῆς ἐξελίξεως παραμένει καὶ ἐν τῇ παιδαγωγικῇ τοῦ Schelling ἡ πραγματικὴ κεντρικὴ ιδέα, καίτοι κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη ἀναφέρεται ἐπιδοκιμάζων ταύτην, εἰς τὴν συναγωγὴν τοῦ ξένου ἐγώ καὶ τῆς ἐν κοινωνίᾳ ζωῆς, ὡς εἶχεν ἐκθέσει ταύτην ὁ Fichte ἐν τῷ φυσικῷ αὐτοῦ δικαίῳ εἰς τὰ 1796 ¹⁾. Ἡ συμβολὴ αὐτοῦ τοῦ Schelling εἰς τὸ πρόβλημα τῆς ἀγωγῆς ὑπῆρξε σχετικῶς μικρά. Ἡ φιλοσοφία ὅμως αὐτοῦ τῆς φύσεως ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὰς θεωρίας τοῦ Oken καὶ τοῦ Karl Christian Friedrich Krause ἐπέδρασεν ἐπὶ τοῦ Fröbel καὶ μετέδωκεν αὐτῷ τὴν ιδέαν τῆς ὀργανικῆς ἐξελίξεως· κατὰ ταύτην ἡ ἀγωγή συνίσταται, κατ' οὐσίαν, ἀπλῶς εἰς τὸ νὰ ἀφήσῃ κανεὶς τὸν ἀνατρεφόμενον νὰ ἀναπτυχθῇ ἐλευθέρως καὶ νὰ καταστήσῃ αὐτὸν ἐπιδεκτικὸν εἰς τὰς μορφωτικὰς καὶ διαπλαστικὰς ἐπιρροὰς τοῦ περιβάλλοντος κόσμου, ἀκριβῶς ὅπως (κατὰ τὴν ὑπὸ τοῦ Fröbel συχνὰ ἀναφερομένην παρομοίωσιν) τὸ ἄνθος ἀνοίγεται εἰς τὰς ἀκτῖνας τοῦ ἡλίου. Παρὰ Fröbel ὡς καὶ παρὰ Krause λαμβάνει ἡ ιδέα αὕτη μεγαλειτέραν θρησκευτικο-θεϊστικὴν ἀπόχρωσιν. Παρὰ τῷ Schelling, τοῦναντίον, (τοῦλάχιστον κατὰ τὰ πρῶτα αὐτοῦ ἔτη) ἐλλεῖπει ἀπὸ τὰς περὶ ἀγωγῆς ιδέας τοῦ ἡ χριστιανικῆ αὕτη κορωνίς· συνεπεία τούτου καὶ ἡ ιδέα τῆς ὀργανικῆς ἐξελίξεως φέρει παρ' αὐτῷ, κατ' οὐσίαν, ἀπλῶς πρὸς νέον τρόπον πραγματεύσεως τοῦ προβλήματος τῆς μορφώσεως. Ὁ ἄνθρωπος ὡς μικρόκοσμος ἴσταται ἐν μέσῳ τῆς φύσεως ὡς μακροκόσμου· ὡς ὑποκείμενον

¹⁾ Schelling, System des transzendentalen Idealismus, 1800. Ἄπ. Τμήμα I, τόμ. III, σελ. 356 ἐπ.

ἐξαρτᾶται, ὁμοίως ὅπως καὶ κατὰ τὸν Spinoza, ἐκ τινος ὑπερ-ἀτομικῆς οὐσίας. Ἔργον αὐτοῦ πρὸ παντός εἶνε ἡ προσπάθεια νὰ ἀποκτήσῃ ἀπόλυτον ἐπιστήμην τ. ἔ. παγκόσμιον μόρφωσιν, ἡ ὁποία νὰ εἰσδύσῃ μέχρι τῶν τελευταίων βαθῶν τῆς ἡμετέρας ὑπάρξεως. Διὰ τῆς προσπάθειας ταύτης πρὸς μόρφωσιν διασπῶμεν τὰ ὅρια τῆς ἡμετέρας ἀτομικότητος διότι ἡ ἀπόλυτος γνῶσις αἶρει πάντα τὰ ὑποκειμενικὰ συμφέροντα ἀφοῦ συνδέει ἡμᾶς μετὰ τοῦ ἀπολύτου. Τὸ ἐγὼ δὲν ἔχει κυρίως ἀνάγκην περαιτέρω ἀγωγῆς μολὶς λάβῃ σαφῆ συνείδησιν τῆς ἀπολύτου βάσεως τῆς ὑπάρξεώς του, μολὶς κατορθώσῃ νὰ καταλάβῃ τὴν κατάλληλον θέσιν ἐν τῷ συμπαντι εἰς τὸ ὁποῖον χρεωστῆται τὴν ἰδίαν ἑαυτοῦ ὑπαρξίν. Ἀπόκειται ἄρα εἰς τὸ ἐγὼ νὰ φέρῃ δι' ἀγωγῆς καὶ αὐτο-ἀγωγῆς εἰς τὴν συνείδησίν του τὴν βάσιν ἐκείνου τὸ ὁποῖον εἶνε ἀνέκαθεν· δὲν ἔχει ἀνάγκην εἰμὴ νὰ ἐκτυλίξῃ οἶονεὶ τὴν ὑπαρξίν του, νὰ εὐρύνῃ τὸν ὁρίζοντά του, χωρὶς ποτὲ νὰ γίνῃ κατ' ἀρχὴν διάφορον ἀπὸ ὅ,τι ἦτο ἤδη ἀνέκαθεν. Κατὰ ταῦτα, συνεπῶς, τὸ κέντρον τῆς βαρύτητος εὐρίσκεται παρὰ Schelling μᾶλλον πρὸς τὴν ἑκτασιν τῆς μορφώσεως καὶ ὀλιγώτερον πρὸς τὸ μέρος τῆς ἐντατικῆς ἠθικῆς αὐτο-ἀγωγῆς. Ἡ μεταφυσικὴ βάση τῆς ὑπάρξεως τοῦ ἐγὼ συγχωνεύεται εὐθύς, ἐξ ἀρχῆς πρὸς τὸ ἐμπειρικὸν ἐγὼ ὡς ἀντικείμενον· ἡ δ' ἐκ τῆς συγχωνεύσεως ταύτης προκύψασα ἐνότις ἰσχύει παρὰ τῷ Schelling ὡς ἀντικατάστασις τῆς ἐννοιολογικῆς ἀρχῆς τῆς ἐννοίας τοῦ ἐγὼ. Δυνάμεθα ὡς ἐκ τούτου νὰ εἴπωμεν ὅτι παρὰ Schelling ὑπερισχύει ἡ ἐννοία τῆς οὐσίας ἐναντι τῆς ἐννοίας τοῦ ὑποκειμένου καὶ συνεπῶς ἡ ἰδέα τῆς μορφώσεως ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἰδέαν τῆς ἀγωγῆς· τὸ τοιοῦτον καθίσταται ἰδιαζόντως καταφανὲς ἐὰν παραβάλωμεν τὰς διαλέξεις τοῦ Schelling ἐπὶ τῆς μεθόδου τῶν ἀκαδημαϊκῶν σπουδῶν πρὸς τὰς διαλέξεις τοῦ Fichte ἐπὶ τοῦ προσορισμοῦ τοῦ πεπαιδευμένου ἀνθρώπου.

Ὁ Hegel, ἐν ἐπιγνώσει ἀντιτιθέμενος πρὸς τὸν Schelling, διατυποῖ εὐθύς ἐξ ἀρχῆς ὡς ἐξῆς τὴν ἀξίωσίν του: Ἡ οὐσία ἀνάγκη νὰ εἶνε ταῦτοχρόνως καὶ ὑποκείμενον. Μὲ ἄλλας λέξεις: τὸ ὑπερβατικὸν ἀνάγκη νὰ εἶνε ταῦτοχρόνως καὶ ἐννοιολογικὸν καὶ οὕτω καὶ εἶνε γενικῶς καθοριστικὸν διὰ τὸ ἐνυπάρχον. Τὸ ἀπόλυτον, κατὰ ταῦτα,

δὲν εἶνε μόνον ἢ ἐνότης ὑποκειμένου καὶ ἀντικειμένου, ἀλλὰ καὶ ἡ ἐνότης οὐσίας καὶ ἐγὼ εἶνε ταυτοχρόνως βασικὴ αἰτία τῆς ὑπάρξεως τῶν ἀτόμων καὶ ἀρχὴ γνώσεως διὰ πᾶσαν ἐπιστήμην. Μάλιστα τὸ ἀπόλυτον εἶνε διὰ τῆς ὑπάρξεώς του γιγνώσκον καὶ διὰ τῆς γνώσεώς του ὄν. Μόνον διὰ τῆς συμπτώσεως ταύτης τῆς γνώσεως (ἢ συνειδότος) καὶ τῆς ὑπάρξεως (εἶναι) καθιστᾷ ὁ Hegel καταληπτὴν τὴν γένεσιν τῆς ἀπολύτου γνώσεως (ἢ ὁποῖα ἀποτελεῖ διὰ τὸν Schelling τὸ βασικὸν πρόβλημα) ὡς καὶ τὸ ἀπόλυτον καὶ γενικὸν αὐτῆς κῦρος (περὶ τοῦ ὁποίου πραγματεύονται πρωτίστως ὁ Kant καὶ ὁ Fichte). Ἐὰν τὸ ἀπόλυτον ἦτο μόνον οὐσία, τότε θὰ ἔπρεπε νὰ εἶνε καὶ νὰ μείνη βαθὺ σκότος, διότι θὰ ἔμενεν ἀκατάληπτον τὸ πᾶς ἐκ τοῦ ἀδιαφόρου σκότους θὰ ἦτο δυνατόν νὰ προέλθῃ τι καθαρῶς διακεκριμένον. Ἡ ὑποκειμενικότης εἰσάγει τὸ πρῶτον διαφορὰς καὶ φῶς ἐν τῇ σκοτίᾳ ταύτῃ. Τὸ τὶ προηγήθη τοῦ ἀτομικοῦ συνειδότος, δὲν εἶνε πλέον ἀπλῶς μία προ-ιστορία διὰ τὴν αὐτοσυνείδησιν τοῦ ἐγώ, ἀλλὰ οὐσιαστικὸν στοιχεῖον ἐν τῇ αὐτεξελίξει, ἐν τῇ ἐνσυνειδήτῳ πρὸς-ἑαυτὸ-ἐπιστροφῇ τοῦ ἀπολύτου. Τὸ δὲ καθ' ἕκαστον ἐγὼ δὲν εἶνε τελικὸν σημεῖον, ἐν τῷ ὁποίῳ τὸ ἀπόλυτον μανθάνει περὶ τοῦ ἑαυτοῦ του καὶ γινώσκει ἑαυτό, ἀλλ' εἶνε μεταβατικὸν στάδιον διὰ τὴν γενικὴν διαλεκτικὴν ἐξέλιξιν. Καὶ οὕτω συμβαίνει ὥστε ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς ἀνθρωπότητος νὰ ἀποκτηθῶσιν ὠρισμένα ὑπερ-ἀτομικὰ ἀγαθὰ τῆς μορφώσεως, τὰ ὁποῖα καὶ μετὰ τὸν θάνατον τῶν καθ' ἕκαστον ἀτόμων ἐξακολουθοῦσι νὰ ζῶσιν οἶονεὶ ἰδίαν ζωὴν ὡς τι πλέον ἢ ὑποκειμενικόν, ἥτοι ὡς ἀντικειμενικὸν καὶ ἀπόλυτον πνεῦμα. Δὲν πρόκειται ἄρα ἀπλῶς (ὡς παρὰ τῷ Fichte) νὰ ὑποδειχθῇ μία ὑποχρέωσις ἢ ὁποῖα εἶνε ἐπιδεκτικὴ διαρκῶς ἀκριβεστέρως διατυπώσεως, νὰ καθορισθῇ εἰς σκοπὸς ὁ ὁποῖος δὲν εἶνε δυνατόν νὰ ἐπιτευχθῇ, ἢ νὰ προβάλωμεν ἐν δέον εἰς τὸ ὁποῖον δὲν ἀνταποκρίνεται εἰσέτι κανὲν εἶναι· ἀλλ' ἐνταῦθα τὸ ἀπόλυτον εἶνε πάντοτε ὑπάρχον, τὸ δέον εἶνε πάντοτε παρόν, τὸ πραγματικὸν εἶνε λογικὸν καὶ τὸ λογικὸν εἶνε πραγματικόν. Δὲν πρόκειται ὁμῶς ἐπίσης (ὡς παρὰ τῷ Schelling) ἀπλῶς περὶ ἐνὸς εἶναι, εἰς τὸ ὁποῖον δὲν ἀπομένει πλέον ἢ νὰ γίνῃ συνειδητὸν ἀφοῦ ἀπαξ ἔχει ἤδη κάπου πραγματοποιηθῇ ἢ δίοδος ἀπὸ τοῦ ἀπλοῦ εἶναι εἰς τὴν συν-

είδησιν. Ἄλλα τὰ ἀγαθὰ τῆς μορφώσεως, τὰ ὅποια ἐκτίθησαν ὑπὸ τῶν προηγηθεισῶν γενεῶν ἐν τῇ ἐλευθέρᾳ ἐξελίξει τοῦ πνεύματος δὲν πρόκεινται τὴν σήμερον νεκρά, δὲν ἀποτελοῦσιν ἀπλῶς νεκροταφεῖον, ἀλλὰ τοῦναντίον, ὡς ὁ Γολγοθᾶς, τὴν ἀπαρχὴν νέας, ὑψηλοτέρας αἰωνίου ζωῆς. Τὰ ἀγαθὰ τῆς παιδείας ζῶσιν ἐν ἑαυτοῖς. Ὅποιος θέλει νὰ γίνῃ κύριος αὐτῶν, θὰ λάβῃ ἀφορμὴν νὰ αἰσθανθῇ ἐπὶ τοῦ ἀτομικοῦ του ἐγὼ τὴν ὑπερατομικὴν αὐτῶν δύναμιν· ταῦτοχρόνως ὅμως θὰ συντείνῃ εἰς τὴν περαιτέρω ἀνάπτυξιν τῆς δυνάμεως ταύτης. Δὲν γίνεται ἀπλῶς κύριος ἐνὸς μέσου μορφώσεως, ἀλλὰ κατακτᾶται ὑπ' αὐτοῦ· συγχρόνως ὅμως αὐξάνει τὴν ἰσχὺν τοῦτου διὰ τῆς συμπράξεώς του. Καὶ διὰ τὸν Hegel ἐπίσης μὲν μορφωσις σημαίνει αὐτο-μόρφωσις· ἢ αὐτο-μόρφωσις ὅμως αὕτη δὲν σημαίνει μόνον (ὅπως παρὰ τῷ Schelling) τὴν κατάταξιν καὶ προσαρμογὴν πρὸς τι ὑπερατομικόν, ἀλλὰ ταῦτοχρόνως καὶ τὴν συμμετοχὴν εἰς τὴν αὐτο-μόρφωσιν, τὴν ὁποίαν ἐπιτελεῖ ἀπὸ μέρους του τὸ ἀπόλυτον τοῦτο, εἰς τρόπον ὥστε τὸ ἄτομον καὶ τὸ ὑπερατομικόν ἐκεῖνο θεμέλιον τῆς ὑπάρξεως ἐξελίσσονται διαρκῶς ἀπὸ κοινοῦ ¹⁾. Ὁ Hegel πραγματεύεται τὰ παιδαγωγικὰ προβλήματα, κατὰ τὸν εἰδικὸν τρόπον ὃν ἐπιβάλλει ἢ ἀνωτέρω ἐκτεθειῖσα βάσις, εἰς δύο λίαν χαρακτηριστικὰ χωρία ἐντὸς τοῦ συστήματός του 1) εἰς τὸ τέλος τῆς φιλοσοφίας τῆς φύσεως καὶ 2) ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ τοῦ δικαίου κατὰ τὴν μετάβασιν εἰς τὴν ἀληθῆ ἠθικὴν, ἢ ὁποία εἶνέ τι περισσότερον τοῦ ἀστικοῦ δικαίου καὶ περισσότερον ἀκόμη τῆς ἀπλῆς ὑποκειμενικῆς ἠθικότητος. Εἰς τὸ πρῶτον χωρίον γίνεται λόγος περὶ τῆς «αἰσθανομένης ζωῆς», περὶ τῆς ἀλληλουχίας τῶν γενεῶν, περὶ τῶν δια-

(¹) Πρὸς ταῦτα τὰς ἐξηγήσεις ἐπὶ τῆς ἐννοίας τῆς μορφώσεως τὰς ὁποίας δίδει ὁ Hegel ἐν τῷ προλόγῳ τῆς «Phänomenologie des Geistes». Ἡ ἐν τῷ σημείῳ ἐκείνῳ συζήτησις τοῦ προβλήματος τῆς μορφώσεως δὲν ἔχει φυσικῶς τῷ λόγῳ καθαρῶς παιδαγωγικὴν σημασίαν· ἀποτελεῖ βασικὸν σημεῖον τοῦ ὅλου συστήματος καὶ προσδίδει οἶον εἰς ὅλα αὐτοῦ τὰ μέρη ἕνα παιδαγωγικὸν χρωματισμόν. Κατὰ τοῦτο ὅμως εἶνε καὶ προπαρασκευαστικὴ διότι βλέπομεν ἐπανερχομένην τὴν ιδέαν τῆς μορφώσεως τόσον ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ τῆς φύσεως (ἐν τῇ διδασκαλίᾳ περὶ τῶν ἡλικιῶν τῆς ζωῆς) ὅσον καὶ ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ τοῦ πνεύματος (ἐν τῇ θεωρίᾳ περὶ τῆς ἀντικειμενικῆς ἠθικότητος ἣτις φαίνεται ἐν τῇ οἰκογενεῖᾳ καὶ ἐν τῇ πολιτείᾳ).

φόρων ηλικιών. Ἡ μετάβασις ἀπὸ τῆς παιδικῆς εἰς τὴν νεανικὴν εἰς τὴν ἀνδρικήν καὶ τὴν γεροντικὴν ἡλικίαν ἀποκαλεῖται αὐτόχρημα ἔνταῦθα ὡς ἡ διαδικασίᾳ τῆς ἐξελίξεως τῆς μορφώσεως· ἐν ταύτῃ ὑπερισχύει τελειωτικῶς τὸ γένος ἐπὶ τοῦ καθ' ἕκαστον ἀτόμου. Ὁ ἄνθρωπος, ὁ ὁποῖος ὡς παιδίον ἀφ' ἑαυτοῦ του τείνει πρὸς τὴν μόρφωσιν, ὁ ὁποῖος θέλει νὰ διδαχθῆ καὶ νὰ ὑπακούῃ, ἔχει ἤδη τὴν τάσιν νὰ ὑποταχθῆ εἰς ὑπερατομικὴν δύναμιν. Ὁ νέος ζητεῖ νὰ συλλάβῃ τὸ ὑπερατομικὸν ἐν τῷ ἰδεῶδει· κατ' οὐσίαν ὅμως καὶ τὸ ἰδεῶδες τοῦτο χρησιμεύει ἀπλῶς πρὸς διάπλασιν τῆς ἰδίας αὐτοῦ προσωπικότητος. Μόλις ὁ ἀνὴρ εἶνε εἰς θέσιν νὰ προσαρμοσθῆ καὶ νὰ ὑποταχθῆ εἰς τὴν πραγματικότητα τοῦ κόσμου· ἡ ἐνότις ὅμως αὕτη μὲ τὸν πραγματικὸν κόσμον δὲν ἀποτελεῖ ἀπλῶς ὀδυνηρὰν σχέσιν ἐκ τῆς ἀνάγκης ἐπιβεβλημένην ἀλλὰ τὴν λογικὴν σχέσιν τῆς ἀναγκαιότητος. Ὅ,τι ἀληθὲς ὑπάρχει εἰς τὰ ἰδεῶδη τῆς νεανικῆς ἡλικίας διατηρεῖται καὶ διαρκούσης τῆς πρακτικῆς δράσεως τοῦ ἀνδρός· «μόνον τὰ μὴ ἀληθῆ, τὰς κενὰς ἀφαιρέσεις πρέπει ὁ ἀνὴρ νὰ ἀποβάλλῃ δι' ἰδίας ἐργασίας». Τὸ τοιοῦτον δὲν σημαίνει τυχὸν ὅτι τὸ ζωτικὸν ἔργον τοῦ ἀνδρός ἀπλῶς εἰδικοποιεῖται, ἀλλὰ ὅτι ἀκριβῶς τὸ γενικὸν ἐμφανίζεται ἐν τῇ συγκεκριμένῃ αὐτοῦ διαμορφώσει· διότι «εἰς ὅλας τὰς ἀνθρωπίνους ἐργασίας ἡ οὐσία παραμένει μία καὶ αὕτη· τουτ. τὸ δίκαιον, τὸ ἠθικόν, τὸ θρησκευτικόν». Διὰ τὸ ἄτομον, ἡ διαδικασίᾳ τοῦ νὰ θέτῃ τὸ ἀτομικὸν εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ ἀπολύτου, εὕρισκει τὸ τέλος τῆς ἐν τῷ θανάτῳ, διὰ τῆς ἐπιστροφῆς τοῦ καθ' ἕκαστον ἀτόμου εἰς τὸ γένος διὰ τῆς ἀρνήσεως τοῦ ζῶντος ἀτόμου¹⁾. Ἡ ἀνάπτυξις ὅμως τῆς πνευματικῆς ζωῆς γίνεται ὑπεράνω τῆς ἀπλῶς βιολογικῆς καὶ ἀπλῶς ἀνθρωπολογικῆς ζωῆς· καὶ ἐπὶ τοῦ πεδίου τοῦ ἀντικειμενικοῦ πνεύματος ἐμφανίζεται ἐκ νέου τὸ πρόβλημα τῆς ἀγωγῆς· πάλιν δὲ ἰσοδυναμεῖ ἡ ἀγωγή πρὸς εἰσαγωγὴν τοῦ ἀτόμου εἰς τὴν

(¹) Πρὸς παντὸς Enzyklopädie § 395—396 (ἰδίως τὴν προσθήκην εἰς τὴν § 396). Ἄλλα σχετικὰ χωρία συνήθροισεν ὁ Thaulow· Hegels Ansichten über Erziehung und Unterricht, 3 τόμοι, Kiel 1853—1854. Πρὸς Paul Ehlert: Hegel Pädagogik, 1912.

ὑπὲρ-ἀτομικόν, ἐνταῦθα εἰς τοὺς συγκεκριμένους θεσμοὺς τῆς ἐν κοινωνίᾳ ζωῆς : τῆς οἰκογενείας καὶ τῆς Πολιτείας ¹⁾).

Καὶ οὕτω γίνεται καταληπτὴ ἡ περαιτέρω ἐξέλιξις τῆς ιδέας τῆς ἀγωγῆς καὶ τῆς μορφώσεως ἐν τῇ μετὰ τὸν Kant ἰδεοκρατίᾳ διὰ τῆς ὀλονὲν στενωτέρας συνδέσεως τῶν τριῶν ἐννοιῶν τοῦ ἐγὼ τὰς ὁποίας ὁ Kant τόσον σαφῶς ἀπεχώρησεν ἀπ' ἀλλήλων. Παρὰ τῷ Kant ἡ ἰδέα τῆς ἀγωγῆς, ἡ ἰδέα τῆς ἠθικοποιήσεως εἶνε ἐντελῶς αὐτοτελής· κυρίως μάλιστα δὲν ἔχει καὶ καμμίαν σχεδὸν σοβαρὰν ἐπίδρασιν ἐπὶ τῆς διαπλάσεως τῶν περὶ μορφώσεως ἰδεωδῶν. Παρὰ τῷ Fichte δυνάμεθα νὰ ὁμιλήσωμεν περὶ πρωτείων τῆς ιδέας

(¹⁾ Πρὸ παντὸς «Grundlinien der Philosophie des Rechts» 1821, μέρος III, die Sittlichkeit, § 158—181. Ἐὰν θέλη τις νὰ ἐννοήσῃ τὴν ἐξέλιξιν ἀπὸ τῆς ἠθικῆς τοῦ δέον τοῦ Kant μέχρι τῆς συγκεκριμένης ἠθικῆς τοῦ ἀντικειμενικοῦ πνεύματος τοῦ Hegel ἐν ὅλῃ αὐτῆς τῇ θεμελιώδει σπουδαιότητι διὰ τὴν ἰδέαν τῆς ἀγωγῆς εἶνε ἀνάγκη νὰ παραβάλλῃ πρὸ παντὸς μὲ τὴν παράγραφον ταύτην τῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου τοῦ Hegel τὰ ἀντίστοιχα χωρία τῆς Μεταφυσικῆς τῶν Ἠθῶν τοῦ Kant καὶ τὸ Φυσικὸν Δίκαιον καὶ τὴν Ἠθικὴν τοῦ Fichte. Διὰ τὸν Kant ὁ γάμος, καὶ κατὰ συνέπειαν καὶ ἡ σχέσις γονέων καὶ τέκνων εἶνε ἐν «προσωπικὸν δίκαιον ἐμπραγμάτων τινὶ τρόπῳ», νοπιάζει δὲ παρὰ πολὺ (π. χ. λόγῳ τοῦ αἰσθητικοῦ μέρους ἐν τῇ ζωῇ τῶν συζύγων, καὶ τῆς πατρικῆς ἐξουσίας) διὰ νὰ διατηρήσῃ μὲν ταῦτα τὴν ἀξιόπρεπειαν τῶν προσώπων (Μεταφυσικὴ τῶν Ἠθῶν, ἔκδ. Ἀκαδ. τομ. VI, σελ. 276—282). Διὰ τὸν Fichte ὁ γάμος, καὶ συνεπῶς καὶ αἱ σχέσεις γονέων καὶ τέκνων, εἶνε σχέσις ἀμοιβαίας ἀναφορᾶς καὶ ἀμοιβαίας βοήθειας· ὡς ἐκ τῆς ἐπιρροῆς ἦν ἐξασκουσιν ἐπ' ἀλλήλων οἱ σύζυγοι διὰ τῶν λεπτοτέρων αὐτῶν αἰσθημάτων αἴρονται οὗτοι ὑπεράνω τοῦ ἐκ τοῦ γένους ὕλισμοῦ, καὶ ἀκριβῶς λόγῳ τῆς ἀντιστάσεως τοῦ καθαρῶς ὕλικου μέρους, ἔρχεται εἰς φῶς μορφὴ κοινωνικῆς σχέσεως ἐκτάκτως μεγάλης ἀξίας (Grundlage des Naturrechts, 1798: Ἀπ. ἔκδ. J. H. Fichte, τόμ. III, σελ. 304 ἐπ.—System der Sittenlehre, 1798, τόμ. IV, σελ. 327 ἐπ.). Διὰ τὸν Hegel τὸ κυρίως ἠθικοποιητικὸν στοιχεῖον δὲν ἔγκειται ἐν τῇ ἀμοιβαίᾳ ἀναφορᾷ τῶν συζύγων, ἀλλ' ἐν τῷ ἀντικειμενικῷ θεσμῷ τοῦ γάμου. Ἡ πνευματικὴ σπουδαιότης τοῦ γάμου ἔγκειται ἐν τούτῳ ὅτι διὰ τοῦ γάμου εἰσέρχεται τὸ καθ' ἕναστον ἄτομον εἰς μίαν ὑπερατομικὴν κοινωνικὴν μορφήν τοῦ ἀντικειμενικοῦ πνεύματος· τὸ δὲ καθῆκον πρὸς ἀγωγήν τὸ ὁποῖον ἔχουσι οἱ γονεῖς ἀπέναντι τῶν τέκνων ἔγκειται ἐν τούτῳ ὅτι καὶ εἰς τὸ τέκνον καθίσταται δυνατὴ ἡ συμμετοχὴ εἰς τὰ ὑπερατομικὰ ἀγαθὰ τοῦ πνεύματος ὅπως ταῦτα ἐμφανίζονται ὄχι μόνον εἰς τὸ ἀντικειμενικὸν πνεῦμα, τουτέστιν εἰς τὴν οἰκογένειαν, τὸ δίκαιον καὶ τὴν πολιτείαν, ἀλλὰ καὶ εἰς τὸ ἀπόλυτον πνεῦμα τουτέστιν εἰς τὴν τέχνην, τὴν θρησκείαν καὶ τὴν φιλοσοφίαν.

τῆς ἀγωγῆς ἔναντι παντὸς ιδεώδους τῆς μορφώσεως· τὸ τοιοῦτον γίνεται καταφανὲς καὶ ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι ὁ Fichte ἐπεξεργάσθη σχετικῶς ὀλίγα ἀγαθὰ τῆς μορφώσεως ἐν τῇ ἰδίᾳ αὐτοῦ φιλοσοφίᾳ, πολὺ ὀλιγωτέρα μάλιστα καὶ ἀπὸ τὸν Kant ὁ ὁποῖος ἐκθέτει πληθὸς συγκεκριμένου ὑλικοῦ μορφώσεως, τοῦλάχιστον εἰς τὰ πεδία ἐφαρμογῆς τῶν καθαρῶς φιλοσοφικῶν αὐτοῦ θεωριῶν (ἐν τῇ πραγματιστικῇ ἀνθρωπολογίᾳ καὶ ἐν τῇ φυσικῇ γεωγραφίᾳ). Παρὰ τῷ Schelling δυνάμεθα νὰ ὁμιλήσωμεν περὶ πρωτείων τοῦ ιδεώδους τῆς μορφώσεως τὸ ὁποῖον ἐπαρκῶς χαρακτηρίζεται ὑπὸ τῶν φιλοσοφικῶν βάσεων τῆς φύσεως, ἔναντι τῆς ἰδέας τῆς ἀγωγῆς. Παρὰ τῷ Hegel ταυτίζονται αὐτόχρομα αἱ ἰδέαι ἀγωγῆς καὶ μορφώσεως· πᾶσα ἀγωγή εἶνε διαμόρφωσις, καὶ πᾶσα διαμόρφωσις εἶνε εἰσαγωγή εἰς μίαν ὑπερατομικὴν γενικότητα.

Οὕτω λοιπὸν δύναται ἡ θεωρία περὶ τῶν διαφορῶν ἐννοιῶν τοῦ ἐγὼ ἐν τῇ γερμανικῇ ιδεοκρατίᾳ νὰ δείξῃ ὅτι διὰ τοῦ συνδυασμοῦ τῶν ἐννοιῶν τούτων τοῦ ἐγὼ εἶνε δυνατόν νὰ εὑρεθῇ ἡ φιλοσοφικὴ βᾶσις διὰ τὴν περὶ ἀγωγῆς θεωρίαν, καὶ ὅτι θὰ εἶνε ἴσως δυνατόν νὰ εὑρεθῶσι καὶ αἱ ἀρχαὶ αἱ ὁποῖαι θὰ πρέπει νὰ κατευθύνωσι τὴν ἐν τῇ πράξει πραγματοποιήσιν τῆς ἀγωγῆς.
